

Lezing VII

De Vooruitgang

Dussen in de negentiende eeuw

Door: Ton Lensvelt

22 November 2010

Lezing Historie Dussen VII – De Vooruitgang, Dussen in 19de eeuw 3

Inleiding:	3
Dussen de maat genomen	3
<i>Het Lege Land</i>	3
<i>Dussen rond 1830</i>	4
<i>Klassenindeling</i>	5
<i>Grootgrondbezitters</i>	6
<i>Beroepen</i>	6
<i>Straatweg</i>	7
Tijdsbeeld	7
Kommer en kwel	9
<i>Brand</i>	10
<i>Brand aan de Sluis</i>	10
<i>Onweder</i>	11
<i>Watersnood</i>	12
Ramp van Nieuwkuijk	13
Bestuur	14
<i>Sprangers</i>	16
Burgermeester J.H. Sprangers	17
<i>Jacob Rombout Verschoor</i>	18
Mobiliteit	21
<i>De opkomst van het rijwiel</i>	21
Middelen van bestaan	22
<i>Gemeenteverslagen</i>	22
<i>Landbouw</i>	23
<i>Vlasserijen</i>	24
Van zaad tot lint	25
Vlasverwerking in Dussen	26
Werkverschaffing	28
Firma Raams	28
<i>Klompenmakerijen</i>	30
Klompenmaker Merckx.....	31
Klompenmaker Van Gennip.....	31
Klompenmaker Van Nunen.....	32
Dussen, centrum klompenmakerij.....	32
De familie Vingerhoets	34
<i>Ondernemers uit Dussen</i>	36
Van Beurden, een ondernemingsgeslacht in Dussen	36
Hotel en IJzerhandel.....	36
Botermijn.....	37
Smederij, kolenhandel en gasfabriek.....	37
Van Beurden, ondernemers in Dussen	38
Slotaccoord	40
Afbeeldingen	41

© Ton Lensvelt, Molenplantsoen 40, 4271 AH Dussen tonlensvelt@wanadoo.nl

Dussen, maandag 22 november 2010.

Nadruk verboden. Beperkt gebruik met bronvermelding toegestaan

Inleiding:

Dames en Heren, hartelijk welkom allemaal. “Waar waren we gebleven” het is zo langzamerhand een bekend gezegde voor eenieder die ’n beetje van geschiedenis houdt. Bij de vorige lezing, ondertussen al weer zo’n anderhalf jaar geleden, hebben we ons licht laten schijnen over de situatie in Dussen ten tijden van de eerste kadastrale opmetingen omstreeks 1830.

Slide 2 Inhoud

Na een samenvatting van die momentopname, gaan we vandaag nader in op de resterende periode van de negentiende eeuw, al maken we daarbij wel eens ’n uitstapje naar de twintigste eeuw als dat beter is voor een afgerond beeld van het onderwerp.

- Hoe ontwikkelde Dussen zich verder in deze bijzondere eeuw? Die zich met name voor wat betreft de tweede helft kenmerkte als de eeuw van de Vooruitgang.
- Wat gebeurde er zoal? Waaruit duidelijk wordt dat het lang niet één en al Vooruitgang was, integendeel.
- Wie behoorde er tot de bestuurlijke elite? Met achtergrondinformatie over burgermeester Sprangers en wethouder Verschoor die samen gedurende een groot deel van de negentiende eeuw het beleid in Dussen bepaalden.
- Wat deed men voor de kost? Waarbij de vlasserijen en de klompenmakersnijverheid nader zullen worden beschouwd. Daarbij zomen we in op specifieke klompenmakersfamilies zoals: Merkx, Van Gennip, Van Nunen en Vingerhoets en bij de vlasserijen komt natuurlijk de Firma Raams aan de Korn in beeld.
- Verder belichten we de opkomst van een populair vervoermiddel als het rijwiel.
- En duiken we in het verleden van een vernieuwend ondernemer: Van Beurden.

Dit alles natuurlijk weer ondersteund door de nodige afbeeldingen. In sommige gevallen zelfs uniek beeldmateriaal dat dankzij de hulp van Jan van Dortmund (de Kapper), Aartjos Hak uit Meeuwen, Walter van Dortmund uit Hank en een groot aantal particulieren aan u getoond kan worden.

Dussen de maat genomen

Het Lege Land

Slide 3 Het Lege Land

De vorige keer constateerden we dat Nederland aan het begin van de negentiende eeuw vooral een “Leeg Land” was. Ons landje telde in 1815 slechts 2,2 miljoen inwoners. Dat was was al bijna twee eeuwen zo, alleen de laatste twee decennia was het inwonersaantal weer gaan groeien. Van die 2,2 miljoen mensen woonden er 800.000 in de destijds nog van stadsmuren of –wallen

voorziene 85 steden of stadjes, zoals Heusden, Woudrichem en Geertruidenberg, die relatief weinig openbare ruimte in beslag namen en vooral in het verstedelijkte Holland geconcentreerd waren. Noord Brabant, inclusief de stedse bevolking, kende in die tijd in totaal slechts 349.000 duizend bewoners. Eindhoven bijvoorbeeld had nauwelijks meer inwoners dan Dussen.

Het platteland was niet alleen leeg vanwege het geringe aantal bewoners, maar ook omdat er veel minder geboomte stond. Bomen hadden immers een gebruiksfunctie. Begrijpelijk dat er geen boom overbodig was, of hij werd geveld.

Het uitzicht werd destijds ook nog niet belemmerd door hoge bebouwing, hoogspanningsmasten, fabrieksschoorstenen, bruggen, viaducten, spoorlijnen of autosnelwegen. De infrastructuur was beperkt en vooral kleinschalig.

Daarnaast gaf het platteland van de vroege negentiende eeuw een ander beeld te zien door de andere landbouwgewassen. Zelfs het grasland kleurde anders, afhankelijk van de seizoenen.

Naast de leegte en de kleurrijker aanblik, was de grote natheid een kenmerk van die tijd. Nederland was toen nog voor een derde 'n wildernis (niet in cultuur gebracht land) en er was nog veel water dat pas later land zou worden.

De wegen waren vaak enkel modder waar men in natte jaargetijden tot de enkels in wegzakte. De dorpen waren dan per rijtuig niet langer bereikbaar en het leek wel of er achter dit land geen land meer was. De voetbode bezorgde slechts twee keer per week postcorrespondentie van of naar Heusden, waarbij één enkele binnenlandse brief dan ook nog eens de lieve som van 35 a 40 cent kostte.

De poorten van de steden gingen 's avonds dicht en sloten het platteland buiten in totale duisternis. Men leefde in eigen stad, streek of dorp - daarbuiten kwam men zelden - op het tijdsritme van de seizoenen en alleen bij daglicht, want huis- en straatverlichting was er niet. De traagheid van het bestaan werd bepaald door het trage vervoer en het lange wachten bij sluizen en bruggen en het oponthoud bij tollen en pleisterplaatsen.

Dussen rond 1830

Slide 4 Het Zuideveld kadasterkaart

Ook Dussen – destijds binnen- en buitendijks ook wel aangeduid als Oud-respectievelijk Nieuw Dussen - was vooral leeg. De gehele gemeente bestond voor 90% uit weiland, hooiland en bouwland. De resterende 10% werd gevormd door tuinen en boomgaarden, rietgorzen, grienden of ander geboomte. Slechts 0.7% daarvan was - zoals dat heette - betimmerd oppervlak en dan was daar het erf nog bijgerekend. Deze behuizingen waren geconcentreerd langs de oevers van de Dusse, zeg maar het oude Muilkerk, en aan de dijk tussen de Munsterkerkse- en Kornse Sluis, oftewel het nieuwe Munsterkerk. Aan de Buitendijk en langs de Postsloot begon Hank zich te ontwikkelen.

In de hele gemeente werden door de taxateurs 376 panden geteld, waarvan 329 woningen met in totaal 1870 inwoners. Dat was per bewoonbaar pand een gemiddeld aantal bewoners van 5,5 oftewel ruim 55 inwoners per vierkante kilometer. Het aantal grondeigenaren bedroeg 453.

Opmerkelijk is, dat de Gemeente Dussen in die tijd zowel in oppervlakte als in absolute inwonersaantallen de grootste gemeente van het Land van Heusden en Altena was. Met 5,5 bewoner per pand, zat men exact op het gemiddelde van de streek, maar met 55 inwoners per vierkante kilometer, bleef men daar weer behoorlijk onder, maar daaraan was de dunbevolkte Biesbosch debet. Met een bevolkingsaanwas van 12% per decennium in de periode 1795-1820 zat Dussen nagenoeg op het gemiddelde voor de streek van +14%.

Van de 376 panden in Dussen was ongeveer een/derde (157) boerderij. Voor de helft kleine keuterboertjes (76) met minder dan 10 bunder land; Dussen telde slechts vijf hoeves met meer dan veertig (42) bunder eigen land. Het gemiddelde per boerderij was 12 bunder.

Na de objectieve opmeting door het kadaster ging de belasting in Dussen flink omhoog. Het stijgingspercentage bedroeg er 77%, waar het gemiddelde voor het gehele kanton Heusden “slechts” +36% was. Ook Werkendam zag de aanslag met 75% stijgen, terwijl deze in Almkerk, Andel en Eethen beperkt bleef en in Giessen zelfs licht daalde.

Klassenindeling

Slide 5 Hoeve Geerland in Hoek van J.G. van Dijk (afgebrand in 1932)

De bebouwing of betimmering (gebouwen) was ingedeeld in diverse klassen. De Buiten Klasse en Gewone Klasse omvatte echter in totaal slechts 7% van het totaal beschikbare woningencontingent.

Daarnaast werd nog 17% van de panden omschreven als *“goede boerenwoningen en woningen van handswerklieden, enige tappers en winkeliers in de nabijheid van de Kom van de Gemeente, hoewel niet ruim gebouwd wel geriefelijk en in betamelijk staat van onderhoud”*.

Slide 6 Schamele behuizing in Dussen

Doch ruim de helft (57%) van de beschikbare woningen en andere bouwsels behoorden tot de allerlaagste klassen, zijnde: *“Woningen der arbeiders en dagloners, veelal uit een vertrek zamengesteld en in slechten staat van onderhoud”*, of nog erger *“woningen uit hout en leem vervaardigd”* de laatsten door het kadaster heel veelzeggend omschreven als *“de armoe tot schuilplaats dienende”*.

Slide 7 Grafiek huizenklassen in Kanton Heusden

Daarmee onderscheidde Dussen zich overigens niet wezenlijk van het algemeen beeld in de streek. Op deze grafiek valt duidelijk waar te nemen dat het in de meeste plaatsen “armoe troef” was. [uitleg geven] Het zal u niet verbazen dat de verhouding in de stad Heusden een wat beter beeld vertoont.

Opmerkelijk is de opvallend slechte score van De Werken maar daar was de bevolkingsaanwas met 26% per decennium dan ook het hoogst in de streek.

Grootgrondbezitters

Het Dussense land was voor driekwart deel in handen van grootgrondbezitters. In de Biesbosch waren dat voornamelijk niet ingezetenen en de Domeinen en in de ZH-polder met aanwassen was die rol weggelegd voor het bestuur van de Zuid-Hollandse Polder.

Door de erven van de heer van **Muilkerk**, Dirk Elemans uit de Klundert, was na zijn overlijden in 1807 een begin gemaakt met de verkoop van al zijn bezittingen, groot omstreeks 44 morgen (is ca. 40 hectaren), die vooral in en ten noorden van Dussen Binnen lagen, maar ook wel incidenteel in het Groot Zuidenveld. Een verkoopproces dat in 1815 - dus al vóór de eerste kadastrale opmeting - werd voltooid.

De kasteelheer en heer van **Munsterkerk** had in de gehele gemeente in totaal ongeveer 150 hectare in bezit. 255 hectare was eigendom van niet-ingezetenen.

Toch hadden ook een aantal Dussense geslachten behoorlijk wat grond in eigendom. Met name: de Staelen (106), de Middelkoopen (90), de Van der Pluijmen (86), De Rooij (80) en de Van Dinterens (67). Daar wat achter kwamen de Van Dalens, Van Honsewijk, Van Kooten, Van de Koppel, Sprangers en Verschoor. Overigens valt uit de geregistreerde hoeveelheden af te leiden dat ze hun landbezit voor een deel ook verpachtten.

Zij hadden het in Dussen ook voor 't zeggen. De Stael-dynastie was rentmeester van het kasteel en lokaal bestuurder. Van Honsewijk, Sprangers en Verschoor waren ook bestuurders, de Van Dinterens en Van der Pluijm waren vooral actief in het kerkbestuur en armenzorg, maar ook wel als bestuurder. Van de Koppel, De Rooij en Van Kooten gaven leiding aan de waterschappen. Middelkoop was al generaties lang secretaris en later ook notaris maar fungeerde ook als rentmeester voor de elite.

Beroepen

Dussen kende in die tijd slechts drie percelen aangeduid als Zwingelt, zijnde bouwland in gebruik voor de verbouw van vlas. Kennelijk was de vlasbouw en vlasverwerkende industrie in 1830 nog niet echt vanuit de Hoekse Waard in Dussen geïntroduceerd. De hoogtijdagen van de vlasverwerking in ons dorp lagen wat later. De enige vlasboer, Willem Schippers, woonde aan de Kornsche Buitenkafe. Ook de klompenmakerij (2) stond in 1830 nog in de kinderschoenen.

Het leeuwendeel van de bevolking was boer of arbeider. Met de Biesbosch in de buurt was het beroep van schipper, visser en rietdekker eveneens redelijk in trek. Maar ook kleermaker en schoenmaker waren populair en Dussen kende zelfs een paar wevers (Van den Broek). Daarentegen vonden we slechts twee bakkers en twee smeden, maar wel drie wagenmakers, met daarbij wel de

kanttekening dat het hier beroepen van onroerendgoed eigenaars betrof. Beroepen van huurders werden niet opgetekend. Voorst nog een aantal winkeliers, tappers en enkele kooplieden. Ook de timmerman, metselaar, glazenmaker (Simonis) en molenaar ontbraken niet. Net zo min als de schout, notaris, dijkgraaf, ontvanger, pastoor, predikant en onderwijzer. Verder nog wat specifieke beroepen zoals makelaar, advocaat, doctor, en zelfs een brouwer en president van de rechtbank, doch deze waren allen van buiten Dussen afkomstig.

Straatweg

Slide 8 Marcherende soldaten

Opvallend detail in het verzamelplan van de Gemeente Dussen was ontegenzeggelijk de straatweg van Amsterdam via Brussel naar Parijs. Deze in 1813-1814 aangelegde/gereed gekomen nieuwe weg in het Land van Heusden en Altena was in opdracht van Napoleon gerealiseerd, onder andere voor snelle troepenverplaatsingen.

Met oudjaar 1815 - toen Napoleon overigens al op St. Helena gevangen zat - marcheerde het 1ste Deense bataljon, waaronder het 500 man sterke Sleeswijker jagerkorps over de Straatweg op weg naar Frankrijk waarbij ze op oudejaarsmiddag in Dussen, Almkerk en Emmikhoven kwartier maakten. Het eveneens passerende korps Holsteinse scherpschutters verbleef die nacht te Waspik. De doorkomst en het verblijf van deze buitenlandse legereenheden, dat alles bij elkaar wel enige dagen in beslag nam, zal in Dussen e.o. heel wat bekijks hebben opgeleverd.

Tot zover een korte recapitulatie van de situatie in Dussen ten tijde van de eerste kadastrale opmeting tussen 1820 en 1830. Maar wat gebeurde er daarna? Allereerst maar eens 'n tijdsbeeld.

Tijdsbeeld

Slide 9 Boek Een Nieuwe Wereld

De negentiende eeuw was er een met twee gezichten. Was de eerste helft nog vooral een verlengstuk van de eeuw daarvoor welke gekenmerkt werd door de traagheid van het bestaan, vanaf omstreeks 1850 begon alles in snel tempo te veranderen. *“Tien jaren van onze eeuw hebben meer nuttigs op dit gebied geleverd, dan eene gansche eeuw vroeger”*, schreef 'n Amsterdamse zakenman in 1858.

Zo dachten velen er in die tijd over. Veel negentiende eeuwse bronnen wijzen op de enorme veranderingen die rond het midden van de eeuw op gang kwamen, niet alleen in Nederland maar in de westerse wereld als geheel. De massamobiliteit en communicatie verbeterde enorm. Auke van der Woud omschrijft het in zijn boek *Een nieuwe wereld* dat de mens macht kreeg over tijd en ruimte.

Slide 10 De Arend (1839), Schilderij Andreas Schelfhout spoorlijn Haarlem-Leiden

- Het begon allemaal met de stoommachine. In 1825 bouwde een Engelse smid een stoommachine op wielen, die hij over ijzeren rails liet rijden. Het vormde de aanzet voor een uitgebreid net van spoor- en tramwegen ten faveure van een verbeterde massamobiliteit. Ook in Nederland, waar De Arend in 1839 van Haarlem naar Amsterdam tufte. In het Land van Heusden en Altena bleef het bij plannen maken, tot uitvoering van een trambaan of spoorlijn kwam het nimmer.
- In het kielzog van de spoorweg volgde de aanleg van de telegraafverbinding, waardoor de communicatie enorm versnelde. Toch duurde het nog tot 20 september 1887 alvorens de Nederlandse driekleur op het nieuwe Dussense raadhuis aan de Suis wapperde ten teken dat de dienst van een rijks-telegraafkantoor aangesloten op het landelijke net er in gebruik genomen was.
- Een ander element in de verbeterde communicatie was de krant. Door het afschaffen van het dagbladzegel kwam de krant onder het bereik van de gewone man. Het aantal uitgaven verveelvoudigde en ook het Land van Heusden en Altena kreeg vanaf 1881 z'n eigen regionale weekblad in de vorm van het Nieuwsblad. Ik heb er voor deze lezing royaal uit geput.

Slide 11 Stoomwals bij onderhoud provinciale weg

- Maar ook weg- en waterwegen werden aanzienlijk uitgebreid en verbeterd. Noemden we eerder al de Keizer Napoleonweg van Keizersveer tot Sleenwijk. Regionaal vertaalde zich dat beleid verder in 1845 - als eerste in de streek – met de renovatie van de provinciale weg van Heusden, over Dussen, naar Werkendam. Bij een vorige lezing hebben we daar uitgebreid verslag over gedaan.

Slide 12 Hulppostkantoor te Dussen

- Door het verbeterde wegennet en de introductie van telegraaf en telefoon versnelde de communicatie. De regio plukte daar ook de vruchten van. De voetbode van Heusden kwam vanaf 1845 drie keer in de week langs en op 1 maart 1851 werd zelfs een dagelijkse Rijksvoetbodedienst ingesteld. Vanaf 1867 kwam de hoofdcorrespondentie voortaan via Gorinchem wat drie uren tijdwinst opleverde temeer daar deze met de postkar bezorgd werd. In 1896 kreeg Dussen haar eerste (hulp)postkantoor met G. van Wijk als eerste kantoorhouder.

Slide 13 Papierfabriek aan het Keizersveer

- Rond 1850 begon de industriële revolutie in Nederland. De stichting van de papierfabriek aan het Keizersveer in 1873, was een exponent van dit fenomeen. De trouwer bezoeker van deze lezingen weet er ondertussen alles van en anders moet u het boek over Papierfabriek De Maasmond er maar eens op nalezen.

Slide 14 Stoombaggermachine bij het graven Bergse Maas

- In 1869 werd het Suezkanaal geopend. De techniek en de machines die daarbij gebruikt werden, wekten de belangstelling van de Nederlandse

Waterstaat en zouden we terugzien bij het graven van de de Nieuwe Merwede en later toen de negentiende eeuw ten einde liep van de Bergsche Maas.

Slide 15 Kolenschuur van Kobus Poel aan de Loswal

- De energiebehoefte steeg enorm. Daarin werd voorzien door de massaproductie van kolen. Eerst nog geïmporteerd vanuit omringende landen, rond de eeuwwisseling vanuit ons eigen Zuid-Limburg. In Dussen leidde dat tot de vestiging van een aantal kolenmagazijnen aan Loswal en Sluis.
- De vergassing van kolen leverde brandstof voor het nieuwe kunstlicht. Voor straatverlichting maar er kon voortaan ook langer doorgewerkt worden. Het N.R.C. typeerde de oprichting van een gasfabriekje in 1857 in Dussen als: *“een blijk van industriële ijver dat de smid Jordanus van Beurden te Dussen, dezer dagen zijn logement, smederij enz., met gas heeft verlicht, door hem zelf aangelegd en gestookt. Het licht voldoet uitmuntend en is den aanlegger tot voordeel, daar hij het daags in zijne smidse stookt”*, besloot de krant.

De straatverlichting in Dussen, vanaf 1886, bestond aanvankelijk slechts uit één lantaanpaal, bij het nieuwe raadhuis, waarmee de gemeenteraad ook nog maar schoorvoetend had ingestemd. Lantaarnopsteker A. Heere uit Hank ontving in 1890 een jaarwedde van 13 gulden voor zijn werkzaamheden in wijk C.

Slide 16 Crystal Palace, Londen 1851

- Om al die vernieuwingen en uitvindingen aan de wereld te tonen, werden tal van tentoonstellingen georganiseerd. De eerste wereldtentoonstelling was in 1851 in Londen met het Crystal Palace als pronkstuk van het heersende optimisme. Dat zoiets ook regionaal navolging genoot bleek in 1855 toen eerdergenoemde Jordanus van Beurden uit Dussen op het 10de Landbouw-Huishoudkundig Congres in 's-Hertogenbosch zijn nieuwe twee-diepsploeg presenteerde en daarmee de 1ste prijs won en een geldbedrag van twintig gulden.

Het voorgaande betreft slechts een kleine bloemlezing van de veranderingen, vernieuwingen en uitvindingen uit die tijd. Niet zo verwonderlijk dus dat het begrip “voortgang” in de tweede helft van de negentiende eeuw werd geïntroduceerd in de Nederlandse taal. De aangehaalde voorbeelden staven bovendien dat die “voortgang” zelfs aan onze streek en ons dorp niet voorbij ging.

Kommer en kwel

Maar het was helaas lang niet alles Voortgang wat de klok sloeg, laat daarover geen misverstand ontstaan. De negentiende eeuw kende voor een groot deel van de bevolking ook een keerzijde. Van schrijnende armoede en verpaupering, eenzijdige voeding, erbarmelijke werkomstandigheden, lange werktijden en kinderarbeid, slechte woningen, bovenmatig drankgebruik, nauwelijks gezondheidszorg en armetierig onderwijs. Kortom het was ook een

tijd van kommer en kwel, somtijds nog aangewakkerd door rampspoed en ongelukken. Een paar voorbeelden.

Brand

Slide 17 Detail Kadasterkaart Achterstraat Binnen

In februari 1827 was de Achterstraat van het Binnen toneel van een spectaculaire brand. De dicht bij elkaar staande huizen met schuren, eigendom van Dingena Groeneveld, de weduwe van Huijmen de Rooij, landbouwster en wagenmaakster, werden een prooi der vlammen. Acht runderen kwamen om, een grote voorraad landbouwproducten ging verloren, alsmede huisraad, bouw- en wagenmakers-gereedschappen en houtwaren. Drie inwonende gezinnen raakten dakloos. De schade bedroeg ruim 11.000 gulden, maar was gelukkig verzekerd.

Slide 18 Boerderij P.J. Stael

Door krachtdadig ingrijpen van buurtbewoners bleef deze naastgelegen hoeve van P.J. Stael behouden. Ook werden 7 paarden en 13 stuks rundvee uit de vlammenzee gered.

Slide 19 Details Kadasterkaart van de Putten

Een jaar later, in oktober 1828, was het weer prijs toen aan de dijk bij de Putten en de Hoogendijk, de winkel van Jan Beerens, het huis van Jacobus Toethuys en de schuur van molenaar Antonie van Dijk met nagenoeg alle huisraad, winkelgoederen, bouwgereedschappen, graan, hooi en brandhout in vlammen opgingen. De omliggende panden, waaronder ook de grote boerderij van Antonie van de Pluijm, bleven door de ijverige hulp van de buurtbewoners gespaard. De schade bedroeg niettemin f9.000. Het huis, de winkelwaren en meubels van Jan Beerens, alsmede de schuur van Antonie van Dijk en zijn roerende goederen, waren voor brandschade verzekerd, doch de overige goederen niet. De oorzaak van de brand bleef onbekend.

Brand aan de Sluis

Slide 20 Detail kadasterkaart van de Sluis

Branden waren in die tijd een veel voorkomend probleem. De Rooms-katholieke parochie had zich vanaf 1795 vrij kunnen ontwikkelen. Een verandering was bijvoorbeeld dat vanaf 1819 de pastoor werd bijgestaan door een kapelaan. Dat was nodig, want de parochie telde in 1815 1046 zielen en vormde de overgrote meerderheid van de Dussense bevolking. Daarbij kwamen ook nog eens de 137 overige katholieken in het Land van Heusden en Altena. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de kerk aan de Sluis in 1826 aanzienlijk was uitgebreid en verbeterd. Dat ook de politieke situatie was verbeterd blijkt uit de gift van 2.000 gulden die koning Willem I in 1829 aan de parochie schonk.

Het zat de parochie echter niet mee. In de nacht van 13 op 14 april 1842 werden kerk met toren, pastorie en koetshuis met drie vlakbij gelegen huizen en vier schuren een prooi der vlammen, die waren overgeslagen van de schuur

van overbuurman C. Rombouts. Bij de brand werd een 13-jarig meisje geraakt door het puin van een vallende schoorsteen, maar gelukkig uit de vlammenzee gered door de toegesnelde geneesheer Leonardus van Teijn. Een paard, een veulen en 7 koeien, allen van Rombouts, kwamen om. Uit kerk en pastorie konden wat meubels, boeken, ornamenten en zelfs vier kruiswegplaten worden gered. Maar veel ging ook verloren. De algeheele schade werd begroot op f 68.707 waarvan f 41.750 was verzekerd. De brand zou door kwaadwilligen zijn aangestoken. Omdat de huizen en ook het koetshuis van de kerk door meerdere gezinnen bewoond werden, raakten naast pastoor Mikkers ook zeven gezinnen dakloos.

De kasteelheer van Dussen, Charles I de Croix, stond dankzij tussenkomst van rentmeester Richard Stael een deel van het kasteel af voor het verblijf van de nieuwe pastoor H. van Gennip, die er in 1843 introk en er twee jaar zou verblijven. Hij werd bouwpastoor van de parochie en stroopte de mouwen op.

Op de Notenweide bij het kasteel mocht een noodkerk worden gebouwd. De architect Kraff werd ingeschakeld om een ontwerp te maken voor een nieuwe kerk aan de Sluis, inclusief toren en pastorie. De pastoor reisde verscheidene keren naar Den Haag om er subsidie los te krijgen. Eerst werden de plannen afgewezen, omdat ze *“te grootsch”* waren, maar nadat op de kosten was besnoeid, verleende het Ministerie van Rooms-Katholieke Godsdienst een subsidie van f 8.000,-. De parochianen droegen ook nog eens f 7.000,- bij en Richard Stael schonk een bedrag van f 2.000,-. De pastoor schreef: *“De kerk heeft aan hen ook te danken het bepleisteren der muren, het verven der Altaren, geheel het meublement en de twee kleine Altaren”*. De familie Sprangers schonk eveneens f 2.000,- onder andere voor de aankoop van het kleine Altaar. Toch ging niet alles van een leien dakje, want de pastoor schreef: *“Het kluchtigste van al was dat zij die wel konden maar niet wilden bijdraagen het meeste praatten”*.

De publieke aanbesteding vond plaats op 4 januari 1844 in de naast de kerk gelegen herberg van Martinus de Wit welke - en dat is een interessant detail - in 1842 al De Zwaan werd genoemd. De bouw werd gegund aan de firma J. van Laarhoven en G. de Zwart uit Raamsdonk voor f 9.755. Men begon direct al met tegenslag. Doordat de fundamenten aan de zuidkant waren verzakt, moesten die opgegraven en afgebroken worden en moest er geheid worden, wat gepaard ging met hoge onvoorziene kosten. Toch was de kerk in 1845 gereed en kon die in dat jaar worden ingewijd, terwijl tevens een Rooms kerkhof werd ingezegend.

Onweder

Slide 21 Christophorus Buys Ballot uit Brakel

Maar ook ander onheil zorgde voor het nodige leed. Ondanks de ontdekking van de wetmatigheden van hoge - en lage luchtdruk door Buys Ballot - die overigens zijn jeugd jaren in Brakel doorbracht - was de negentiende eeuw nog verstoken van weerberichten, laat staan weerwaarschuwingen.

In augustus 1845 trok een orkaan annex windhoos over zuid-west Nederland die in de omgeving van Zevenbergen/Lage Zwaluwe voor een enorme ravage zorgde en zo'n 200 duizend gulden schade. Dussen kreeg hiervan een flinke staart mee. Door het noodfonds werd bij zo'n 63 gezinnen voor bijna f 2.700,- aan schade opgetekend.

Hartje zomer 1856 kleurde de hemel boven de streek andermaal inktzwart en barstte er een ronduit vernietigend en maar liefst drie uur durend onweer los. Het donderde en bliksemde dat het een aard had, wat gepaard ging met 'n enorme hoeveelheid neerslag en een wind die orkaankracht benaderde.

De Bredasche Courant rept over duizenden ontwortelde bomen. De molens van Capelle en Waspik werden verbrijzeld of stukgeslagen, die van Raamsdonk zwaar beschadigd, diverse woningen brandden af. Kasteel Zuidewijn werd beschadigd door omvallende bomen. Bij slot Loevestein was het een ravage, ook al omdat er 53 bomen waren ontworteld. Woudrichem werd geteisterd door vijf brandhaarden en afgerukte daken. Twintig vissersschuiten zonken. De dorpen Rijswijk, Giessen, Andel en Waardhuizen waren volgens het krantenverslag onherkenbaar. Te Veen gingen twee watermolens in vlammen op, van de graanmolen werd de kap afgeslagen en de as gebroken.

Maar ook Dussen kreeg zijn deel: vier huizen verbrand en talloze zwaar beschadigd, de korenmolen van wieken en kap beroofd, het vlas en andere te veld staande vruchten geheel vernietigd. Met name in Dussen-buiten hadden huizen en schuren veel geleden, 'n groot aantal waren geheel ingestort, anderen onbruikbaar. De totale schade werd in Dussen geraamd op f 9.000. Een groot deel van de bevolking had de tijdens de storm de vlucht genomen en was daardoor van enige huisvesting verstoken. Met goedkeuring van Gedeputeerde Staten werd uit de regionale burgermeesters een commissie gevormd die zich belastte met een landelijke inzamelingsactie voor de getroffen.

Watersnood

Slide 22 Overstroming in Woudrichem van 1809

Behalve brand en noodweer eiste ook overstromingen hun tol. Reeds in de achttiende eeuw was de streek al bij herhaling getroffen door dijkdoorbraken. In 1741 zelfs zo onverwacht dat tijdens de doop van vijf kinderen het water de hervormde kerk binnenstroomde, zodat dominee Halmans en zijn gemeentelieden haastig een veilig heenkomen hadden moeten zoeken. Koster Jacobus Hagoort moest noodgedwongen in het doopboek aantekenen dat hem "*de naam van de kinderen wegens overstroming was ontgaan*". De watersnood zorgde voor veel materieel leed en armoede, maar eiste ook regelmatig slachtoffers.

Slide 23 Kadasterkaart situatie Capelsche Veer

In de negentiende eeuw zette dat patroon zich voort. In februari 1825 werd een gat van 5 roeden wijd geslagen in de Rommegatschedijk bij het Capelsche Veer. De wielen bij Capelsche Veer zijn nog een overblijfsel hiervan. De

achterliggende dorpen stroomden onder tot aan de Almkade toe, die het water gelukkig keerde. Voor slachtoffers werd gevreesd omdat, zo schreef de krant: *“op verscheiden punten, vele schamele lieden op lage plaatsen in slechte hutjes wonen en het water hun zal overvallen hebben; hier en daar zijn eenige huismeubelen komen aanspoelen”*.

Op 24 Februari 1837 woedde in de Langstraat en ook in Dussen een hevige storm. De materiële schade in Dussen werd becijferd op ruim 7.000 gulden. Dat was erg, maar ronduit dramatisch was het krantenrelaas over Johanna Bruystens, weduwe van Jan Schippers die een huisje aan de Buitendijk bewoonde, en haar zes kinderen waarvan het oudste meisje 19 jaar was, en die allen verdronken toen hun huis als gevolg van de overstroming instortte. Drie kinderen hadden zich voor het wassende water nog op het dak in het veiligheid proberen te brengen, dat echter op de stroom werd meegevoerd richting de Oude Maas. De Pontschippers bij Keizersveer deden nog een helftachtige reddingspoging maar het dak werd voor hun ogen door de kracht van het water uiteengereten, daarbij de kinderen in de diepte met zich meesleurend.

In de nacht van 17/18 januari 1849 braken door zware ijsgang de dijken opnieuw en stroomde het land van Altena en Dussen onder water. Veertien woningen liepen onder en werden grotendeels onbruikbaar of stortte in. Bijna 150 mensen, alle tot de arbeidende klasse behorende, werden teruggeworpen op de bedeling. Terwijl de gemeenschap het toch al zo zwaar te verduren had omdat door de inundatie alle werkzaamheden stil gevallen waren. Om de nood enigszins te ledigen werd een commissie gevormd die een landelijke inzamelingsactie startte via de dag- weekbladen.

Tussen 18 en 21 januari 1863 was het opnieuw raak. Weer werden vooral de huisjes van de arbeiders aan de buitenzijde van de zeedijk getroffen. De geleden schade werd becijferd op een bedrag van 2.925 gulden. Het lokaal bestuur onder leiding van burgermeester Sprangers richtte zich nu tot de commissaris van de koningin voor financiële bijstand.

Ramp van Nieuwkuijk

Maar het ergste moest nog komen: de ramp van Nieuwkuijk op 31 december 1880. Door de dijkdoorbraak bij Nieuwkuijk stroomde het Land van Heusden en Altena als een badkuip vol; het water stond tot aan de Buitendijk in Hank. Maar liefst 42 dorpen met 26000 inwoners en 20000 hectaren vruchtbaar bouwland overstromden, 500 stuks vee verdronken.

In Dussen Binnen stonden alle woningen diep onder water. Met behulp van ladders hadden velen hun toevlucht gezocht op zolder. De omgeving leek een onafzienbare zee, waarop zich allerlei vaartuigen met levensmiddelen e.d. in verschillende richtingen naar de boven het water uitstekende daken aan- en afvoeren.

Ofschoon op 6 januari door een sterke oostenwind het water langzaam begon te vallen, stortten door de felle wind veel huizen alsnog in. Alleen al in Dussen, zo meldden de kranten, waren een zeventigtal woningen vernield. Op het Kasteel werden maar liefst 47 gezinnen gehuisvest, tot zelfs in de torens

toe. Zo'n 200 personen waren bij particulieren ondergebracht. De toestand verslechterde nog door de invallende strenge vorst. Hulp geboden vanuit Capelle en Waspik zorgde voor enige verlichting.

Op de Konijnenberg in Vlijmen bivakkeerden hele gezinnen zelfs tijdelijk in holen (foto) in de grond. Advertenties met in vette letters het opschrift WATERSNOOD vulden de dagbladen en schetsten in levendige kleuren de bitteren nood. Van heinde en verre kwamen ramptoeristen om het leed te aanschouwen. Ze maakten kennis met bedelende kinderen en vrouwen, onbegaanbare wegen en tot de tanden gewapende marechaussees, die plundering moesten voorkomen.

De ramp leidde uiteindelijk tot het graven van de Bergsche Maas, al leverde dat naast waterstaatkundige voordelen ook een aantal nadelen op voor Dussen.

Bestuur

Kommer en kwel dus. Gebeurde er ook nog wel eens iets leuks, zult u zich afvragen? Jawel, zo waren er jubilea van meester J. van den Beek (40 jaar onderwijzer in 1885) en meester Van Heeswijk te Hank (50 jaar onderwijzer in 1889 en hij ging nog gewoon door met lesgeven) en pastoor Van der Heyden (25 jaar priester in 1886). Daarnaast waren er de jaarlijkse Koningsfeesten, zeg maar de Koninginnedag van de negentiende eeuw en de kermis aan de Sluis. Het waren allen dorpsfeesten.

Slide 24 Goed nieuws in Dussen en Hank

Goed nieuws was ook de bouw van een klooster met meisjesschool (1861) in het Rommegat en een jongensschool (1867) aan de dijk en natuurlijk het eerste Raadhuis (1881) aan de Sluis. De katholieken in de Polder (Hank) stichtten (1863) een zelfstandige parochie en de afgescheidenen van Dussen betrokken (1870) een eigen kerkgebouw in de Achterste Hoek.

Slide 25 Fanfare Wilhelmina

Het was ook de startfase van het Dussense verenigingsleven, zij het nog wat aarzelend. Het kerkkoor Sint Cecilia bestond al in 1850. En in 1869 werd het handboogschuttersgezelschap De Batavieren opgericht. Daarnaast maakt de Heusdense krant gewag van de liedertafel 't Dussens Mannenkoor en toneelvereniging Polyhymnia. In 1897 produceerde fanfare Wilhelmina haar eerste klanken. Maar er werd in verenigingsverband ook gekegeld door de leden van Utile Dulce op hun eigen kegelbaan en er waren biljartclubs.

's-Winters werd er geschaatst. Tijdens een schaatswedstrijd georganiseerd in Broek in februari 1886, klopte H. de Vries uit Dussen zijn medevluchters W. Bonis en P. van Edinburg uit Broek en Van Wijk Czn uit Wijk. Ondertussen begon de jeugd enthousiast te raken voor een geheel nieuwe sport: voetbal. Doch echte voetbalclubs waren er eind 19de eeuw alleen nog maar in Geertruidenberg en Gorinchem.

Ondertussen bleef de gemeente Dussen groeien. Telde Muilkerk in 1632 nog maar 74 huizen en een eeuw later 213 met zo'n 1000 inwoners, in 1830 had Dussen al zo'n 1870 inwoners, terwijl in 1851 het bevolkingsaantal was opgelopen tot 2119.

Hiermee was de vroeg negentiende eeuwse groei van +12% per decenium gedurende de laatste twintig jaar echter wel gehalveerd ($\pm$ 6% groei per tien jaar). De verhouding katholieken – protestanten was tweederde – eenderde.

De nog immer snelle bevolkingsgroei zorgde wel voor de nodige huisvestingsproblemen. Het was de gewoonste zaak van de wereld dat meerdere gezinnen in één huis woonden, terwijl ook de doorsnee kwaliteit van de behuizingen nog steeds bepaald niet over hield.

De resterende heerlijkheidsrechten voor de heer van Muilkerk en de heer van Munsterkerk werden (in 1830 en 1848) bij wet afgeschaft en het bestuur gereorganiseerd. In Dussen werd het gemeentebestuur in 1851 gevormd door: burgermeester J.H. Sprangers, die de overleden R.J. Stael was opgevolgd.

Slide 26 Johannes Hoeve (van Dinteren)

Wethouder was Simon Kouwenberg, getrouwd met Elisabeth Roubos de weduwe van Jacob Willemszoon van Dinteren en woonachtig in de Johannes Hoeve aan de Korn (thans Dite van Vianen)

Slide 27 Hoeve Van Honsewijk aan stoep Oude Straat

De andere wethouder was Henricus Antonius van Honsewijk, de voorvader van Toon van Honsewijk en destijds al woonachtig in de familiehoeve aan de stoep van de Oude Straat door zijn vader in 1838 aangekocht.

De gemeenteraad was samengesteld uit Jacobus Rombout Verschoor uit Dussen Binnen, de buurman van Stael. Kasper Haspels aannemer en gereformeerd notabel die in 1860 de door hem zelf gebouwde en latere notaris-c.q. artsenwoning 't Can Verceere betrok tegenover Middelkoop. Antonie Hagoort vermoedelijk de winkelier aan de dijk tussen de Krekeldraai en de Putten. En tenslotte Gerrit Baas, die met z'n broer Evert een boerderij bewoonde, naast burgermeester Sprangers, waar later villa Anna Maria zou verrijzen. Deze boerderij was door hun vader, Jacobus Baas (gehuwd met Laurentia Wijtvliet), gekocht van de erven Dirk Elemans, heer van Muilkerk.

Een geheel katholiek college dus, waarbij de in meerderheid protestante gemeenteraad geacht werd voldoende tegenwicht te bieden. Kasper Haspels lag daarbij nogal eens dwars in de raad. Hij was vooral overal tegen en werd daarin aanvankelijk gesteund door Antonie Hagoort. Toen diens zetel werd ingenomen door Willem Adriaan van Dintere was dat voor Haspels geen aanleiding tot gedragsverandering.

Opvallend is verder dat het in opkomst zijnde westelijk deel van de gemeente, Mariapolder of Hank, geen eigen vertegenwoordigers in het bestuur van Dussen had. Dat had waarschijnlijk te maken met het geringe aantal

kiesgerechtigden. Van de ruim twee duizend inwoners hadden slechts 128 ingezetenen censuskiesrecht voor de gemeenteraad, wat verband hield met de jaarlijkse belastingbetaling. Hieruit zou men kunnen afleiden dat de welgestelden voornamelijk in Dussen woonden en veel minder in Hank.

Het ambt van secretaris en notaris werd vanaf 1815 gecombineerd door de Middelkooopen. Maar Dionisius Middelkoop Jr. (1788-1865) had zich in 1852 door toenemende commerciële activiteiten volledig gericht op het notariaat. Mogelijk lag daar echter wel een conflict aan ten grondslag over een lening aan het Burgerlijk Armbestuur. Omdat raadslid Kasper Haspels de vrijgekomen functie niet wilde aanvaarden, nam burgemeester Sprangers vanaf die tijd ook het secretariaat onder zijn hoede.

Johannes Franciscus van Mol uit het Rommegat fungeerde als gemeentelijke ontvanger en armbestuurder. Hij werd als ontvanger in 1853 opgevolgd door Theodorus van Honswijk.

Publieke functies werden nogal eens gecombineerd met 'n lidmaatschap van één of meerdere polderbesturen. Maar er waren ook specifieke polderbestuurders. Zo was Arie Pruijssers dijkgraaf van het waterschap Oude-Zeedijk en Van Baasbank van de ZHPolder. Voor dit laatste waterschap fungeerden onder meer Van de Koppel en Van Kooten als heemraad.

Cornelis van Poel was veldwachter, vanaf 1853 uitgerust met een infanteriesabel en twee jaar later zelfs met 'n heus dienstpistool.

Johannes van de Beek gaf onderwijs aan de enige en openbare school in Dussen Binnen, ook aan de kinderen van de armen waarvoor hij jaarlijks een vergoeding kreeg van het Armbestuur. Vanaf 1839 was er ook een school in Hank, waar meester G. van Heeswijk voor de klas stond.

De gezondheidszorg was toevertrouwd aan plattelandsgeneesheer en vroedmeester Leonard van Teijn en vroedvrouw de weduwe Jan van Engelen. Hij kreeg er een concurrent bij in de persoon van W.F. Sassen die bovendien als medicinaal doctor een hogere opleiding genoten had.

Sprangers

De Dussense Sprangers, die net als Stael hun wortels hadden op Den Hill, stammen oorspronkelijk uit het gebied van over de Oude Maas, wat gezien hun geslachtsnaam niet zo verwonderlijk is. Zowel Stael als Sprangers zijn omstreeks de eeuwwisseling van 1800 vanaf Den Hill in Dussen Binnen komen wonen.

Van P.J. Sprangers is bekend dat hij op 5 april 1810 de hoeve naast het kasteel kocht van de erfgenamen van de in 1807 overleden heer van Muilkerk, Dirk Elemans uit Klundert. In de akte omschreven als: *"een woonhuis zijnde no. 36 met een schuur of achterhuis en hof voor het zelve woonhuis, mitsgaders een Boomgaard en alle boomen in den zelve gelegen voor f 2200,-"*. Na aankoop zal Sprangers ook het startsein gegeven hebben tot verbouwing van de hoeve. Een paar maanden later trouwde hij.

In 1815 bevestigd de openbare verkoop van de resterende goederen van de heer van Muilkerk dat P.J. Sprangers toen inderdaad naast het kasteel woonde.

Ook ten tijde van de eerste kadastrale optekening van de Gemeente Dussen, omstreeks 1830, wordt P.J. Sprangers als eigenaar van de hoeve ten oosten van het kasteel genoemd. Bij zijn overlijden, in 1844, bedroeg zijn totale landbezit 62 hectare, waarvan 27 in Dussen voornamelijk in het Noordeveld en 18 hectare op Den Hill. Maar ook in Raamsdonk, in de Boterpolder en Kuren-polder en in Waspik in de Binnenpolder had hij percelen in eigendom.

Behalve door landbezit werd het familieaanzien ook bepaald en waar mogelijk versterkt door huwelijkse verbindingen. Zo heette Sprangers' moeder Maria van Honsewijk. En zelf was hij getrouwd met de niet onbemiddelde Johanna Catharina van Son, weduwe van Johannes de Bont uit Dongen en een zuster van de vrouw van burgermeester P.J. Stael. Sprangers' zuster, Adriana Catharina, deelde weer de echtelijke sponde met de heerboer aan de Putten, Antonius Johannes van der Pluijm. En zo waren er meer.

Burgermeester J.H. Sprangers

P.J. Stael, de burgermeester tijdens de eerste kadastrale opmeting in 1830, werd na zijn dood in 1842 als burgermeester opgevolgd door zijn zoon Richard, doch deze kwam door een ziekte al snel te overlijden. Omdat zijn kinderen nog te jong waren om in zijn voetsporen te treden, was het dus niet zo verwonderlijk dat een zoon van Sprangers, Johannes Hendrikus, in 1851 als burgermeester werd benoemd. De achtenswaardige en ook redelijk bemiddelde Sprangers hadden immers niet alleen familiebanden met de Staelen en van Honsewijken maar ook bestuurlijke ervaring van huis uit meegekregen want hun opa van Den Hill was met een Kivits getrouwt; een vermaard burgermeestersgeslacht aldaar.

Slide 28 Portret burgermeester J.H. Sprangers en echtgenote Anna Maria Goossens

Deze portretten werden in 1891, kort na de dood van burgermeester Sprangers in opdracht van de familie van Etten uit Oosterhout gemaakt door de Vughtse portretschilder C.J. Grips. In 1989 zijn ze in bruikleen afgestaan aan de Gemeente Dussen door Christ en Jacqueline van Etten en thans hangen ze in de Collegekamer in het kasteel.

Burgermeester Johannes Hendrikus Sprangers was nog maar 34 jaar oud toen hij het ambt van eerste burger aanvaardde, reden waarom hij bijna 40 jaar in functie bleef. Daarnaast was hij trouw lid van de rooms-katholieke kerkorganisatie Heilige Familie. Hij trouwde met Anna Maria Goossens uit Kaatsheuvel. Uit het huwelijk werden 3 zoons en 4 dochters geboren. Ondertussen had hij zich in de ouderlijke hoeve naast het kasteel gevestigd. Zijn dochter Anna Margaretha vond een uitstekende partij in de persoon van Adriaan Hendrik van Honsewijk, de enige zoon van Theodorus van Honsewijk die zijn sporen op bestuurlijk gebied in Dussen reeds verdiend had.

In 1890 ging het eerste ambt van Dussen weer terug gaat naar de familie Stael in de persoon van J.H. Stael - jongste zoon van voormalig burgermeester Richard Stael en kleinzoon van P.J. Stael - die echter net als zijn vader door vroegtijdig overlijden slechts vijf jaren in functie zou blijven. Daarmee kwam

de weg vrij voor Adrianus Hendrikus van van Honsewijk, die vanaf 1894, na het overlijden van J.H. Stael, het burgermeesterschap op zich zou nemen.

Slide 29 Huis en schuur van Joannes J. Sprangers

De twee jaar oudere broer van burgermeester Sprangers, Joannes Josephus, woonde in een boerderij aan de dijk (thans de fietsenzaak van Aike van Dijk). Hij was ongehuwd en daarom Alegonda van Oorschot als huidhoudster in dienst. Ook hij was bestuurlijk actief, als heemraad van het waterschap Oude Zeedijk en als bestuurslid van het waterschap Noordenveld. Hij stelde grond beschikbaar aan de Sluis voor de bouw van het eerste raadhuis van Dussen (in 1881 geopend), waardoor De Zwaan van Martinus de Wit en later zijn zoon Jacobus niet langer meer als Regthuis of Raadkamer fungeerde. Hij moet een spaarzame vrijgezel geweest zijn, want hij liet zijn broers en zusters 'n erfenis na van zo'n 75 mille, omgerekend naar de waarde van nu is dat 750.000 Euro.

Een zuster van burgermeester Sprangers, Maria Elisabeth, trouwde met een zekere Josephus Hermanus van Etten uit Oosterhout, een naam die we in de twintigste eeuw nog zullen tegenkomen bij het bestuurdersgilde van Dussen. Uit dit huwelijk werd Petrus Josephus Hendricus van Etten verwekt die in 1881 een dochter van de vermogende Oosterhoutse Dr. Johannes Janssens en kleindochter van de aanzienlijke geneesheer Franciscus Xaverius Janssens uit die plaats tot bruid verkoos.

Hoe beperkt dat kringetje van huwelijkskandidaten was, blijkt treffend uit het volgende voorbeeld. Omstreeks 1868 had notaris Verberne de villa Anna Maria (die toen overigens nog niet zo heette) naast burgermeester Sprangers laten optrekken. Henrica Verberne, z'n dochter en dus het buurmeisje van burgermeester Sprangers, deze Henrica haar schoonmoeder, was ook weer een dochter van diezelfde aanzienlijke geneesheer uit Oosterhout, Franciscus Xaverius Janssens. Die contacten waren dus overduidelijk via de Sprangers tot stand gekomen.

Het voorgaande maakt eens te meer duidelijk hoe sterk familiebanden hun stempel drukten op de samenstelling van het negentiende eeuwse bestuurlijk kader van Dussen, net als overal elders trouwens!

Jacob Rombout Verschoor

In 1862 werd gemeenteraadslid Jacob Rombout Verschoor tot wethouder benoemd, dat hij tot zijn dood in 1882 zou blijven. Zijn *In Memoriam* in de Heusdense krant beschreef hem als “*een welgezeten landbouwer, die om zijn eenvoudig en goed karakter ieders genegenheid droeg*”. Toen hij op 75-jarige leeftijd overleed was hij 38 jaar lid van de gemeenteraad geweest, waarvan de laatste 20 jaar wethouder en ambtenaar van de Burgelijke Stand. Hij was bestuurder van de waterschappen ZHPolder, Ouden Zeedijk, Zuideveld, Jufvrouw Weide en Hulpgaten in de landen van Heusden en Altena. Alleen het Noordeveld ontbrak op zijn conduitestaat. Samen met burgermeester Sprangers had hij een belangrijk deel van de negentiende eeuw het bestuur van Dussen mede vorm gegeven.

De Verschoor-tak in Dussen stamde oorspronkelijk uit Sleeuwijk zonder overigens familie te zijn van Antonie Verschoor, de bekende negentiende eeuwse burgermeester (40 jaar) en ambachtsheer van Sleeuwijk en diens vader Herman Eliza Verschoor, eveneens burgermeester, lid van de Provinciale Staten en van de Eerste Kamer en schoolopziener. Wel bestond er een familieverband met de Verschoor-tak uit Almkerk maar daarvoor dienen we terug te gaan naar de laat-zeventiende eeuw.

De eerste Verschoor in Dussen met bestuurlijke inbreng betreft **Pieter Joppe Antonisse Verschoor (Dussen 1741-1798)**. Daarvoor was er al sprake van het geslacht Verschoor in Dussen al was dat in enkele gevallen slechts tijdelijk. Pieter Joppe Antonisse trouwde met Elisabeth Pellicaan een dochter van Bastiaan Peterszn Pellicaan en Adriana Jacoba Hagoort. Landbouwer van beroep bekleedde hij in 1769 en 1780 het ambt van schepen van Dussen-Muilkerk, in 1782 was hij er burgemeester - een functie die destijds nog iets anders inhield - en in 1790 penningmeester van het Dijkcollege.

Zijn oudste zus, Teuntje Antonisse, was getrouwd met Eijmbert Peterse van Dalen uit Dussen. Zijn broer Peter hertrouwde - nadat zijn eerste vrouw was overleden - met een zuster van Pieter Joppe's echtgenote, Jacoba Pellicaan.

Pieter Joppe en Elisabeth kregen acht kinderen. Een daarvan was **Peeter Verschoor (1777-1844)**. Hij trouwde met Hendrika Rombout een dochter van Jacob Antonijse Rombout (hij was burgermeester van Munsterkerk in 1793) en Johanna Boll, een dochter van de locale timmerman. Hij trad in de voetsporen van zijn vader en schoonvader. Zette het boerenbedrijf voort dat met zo'n 38 hectare eigen land in Dussen maar wellicht had hij nog meer land elders, een lucratieve onderneming geweest moet zijn. In 1804 werd hij in het schepencollege van Muilkerk verkozen en na de samenvoeging van Muilkerk met Munsterkerk werd hij wethouder van de nieuwe gemeente Dussen wat hij waarschijnlijk tot zijn dood in 1844 bleef.

Peeter en Hendrika kregen zeven kinderen waarvan er zes op jonge leeftijd kwamen te overlijden. Ook Hendrika overleed vroegtijdig (1817) waarna Peeter hertrouwde met Dingena Sophia van Hoven uit 's Grevelduin-Capelle. Zo werd **Jacob Rombout Verschoor (1807-1882)** als enig kind door zijn stiefmoeder grootgebracht in de ouderlijke boerderij in de Achterstraat van het Binnen pal naast de hoeve van schout P.J. Stael. In 1833 trouwde Jacob Rombout met Maria Mosselmans uit Rijswijk.

De periode van zijn bestuurlijke activiteiten (1844-1882) viel zo'n beetje samen met die van burgermeester J.H. Sprangers (1851-1890). Ze waren onder meer verantwoordelijk voor de realisatie van de jongensschool (1867) aan de dijk en het eerste Raadhuis (in 1881) aan de Sluis, gebouwd door de locale aannemers Cornelis en Willem van Daal die aan de dijk woonden. Naast de dagelijkse gang van zaken, die hun betrekkelijk goed afging, kreeg het college tijdens hun bewind ook te maken met de plannen tot aanleg (1888-1891) van de Bergsche Maas . Kennelijk ontbeerden ze als lid van het college het inzicht

om de reikwijdte van deze omvangrijke - en vergaande plannen voldoende te kunnen inschatten, of men miste althans de vaardigheid of de juiste contacten tot efficiënt lobbyen voor een beter resultaat.

Ondanks ingezonden stukken in de krant en officiële bewaarschriften aan Provincie, Regering en Minister kwam Dussen er in de plannen maar bekaaid vanaf en voelde nog decennia nadien de negatieve gevolgen. Onder meer door het wegvallen van destijds belangrijke havenfunctie aan de Sluis en slecht drinkwater in Scheislout en de Dusse met typhusuitbraken als gevolg. Bovendien raakte men geïsoleerd van het voor Dussen en Hank zo belangrijke Brabantse achterland, waardoor de economische bloei van de tweede helft van de negentiende eeuw stakte, al hield dit laatste ook wel verband met de landelijke crisis.

Uit het huwelijk van Jacob Rombout en Maria werden negen kinderen verwekt. De oudste zoon **Peter Verschoor (1837-1920)** bleef ongehuwd maar zette wel het bedrijf voort en nam ook een aantal bestuurlijke taken op zich. Zijn jongere broer Pieter Joppe Verschoor (1844-1924) had echter duidelijk andere plannen. In 1883 verkocht hij het uit de nalatenschap van zijn vader verkregen land in Het Staakske in de Zuid Hollandsche Polder en in het Noordeveld en in Almkerk. Enige jaren daarvoor, in 1880, was hij getrouwd met een katholiek meisje, Maria J.G. van Dijk een dochter van bakker en korenmolenaar Bernard Antonie van Dijk en Wilhelmina Clercx. Ze stichtten samen een groot gezin van maar liefst veertien kinderen.

In 1887 werd Pieter Joppen door de Rechtbank in Den Bosch veroordeeld wegens valsheid in geschriften en het afleggen van 'n valse verklaring maar hij ontliet zijn straf door te emigreeren. Direct na de uitspraak scheepte hij zich in voor vertrek naar Amerika om er werk te zoeken. In 1888 kwam zijn vrouw met vier kinderen ook naar Amerika. Het gezin vestigde zich Iowa.

De leden van het gezin Verschoor waren zeker niet de enige die eind negentiende eeuw naar Amerika emigreerden. In de periode 1880-1904 vertrokken bijna 200 mensen uit de streek, vooral uit Almkerk/Nieuwendijk, maar ook 12 uit Dussen.

Zijn ongehuwde oudste broer Peter Verschoor zette het bedrijf van zijn vader in Dussen voort en fungeerde ook als wethouder (vanaf 1884) en waterschapsbestuurder van de ZHPolder en het Zuideveld (±40 jaar). Na het overlijden van burgermeester Sprangers nam hij in 1890 als oudste wethouder tijdelijk de honneurs waar als loco-burgermeester totdat J.H. Stael als opvolger werd benoemd. In 1890 volgde zijn herbenoeming als wethouder en ambtenaar van de Burgelijke Stand. En vanaf 1896 was hij tevens bestuurslid van de afdeling Almkerk van de Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw. In 1909 werd hij herkozen als lid van de gemeenteraad. Hij was ook een fervent paardenliefhebber. Talrijk zijn de vermeldingen in de Heusdense Krant van behaalde ereprijzen met zijn paarden en veulens.

Het blijft onduidelijk waarom Peter en zijn oudere ongehuwde zus Wilhelmina in 1900 een groot deel (±7 ha.) van hun landerijen in Groot- en

Klein Zuideveld en in de Polder te koop aanboden. De ingezette waarde van f 14.775,- was nochtans aanzienlijk.

Mobiliteit

Maar terug naar het onderwerp: de Vooruitgang. Als reactie op de toenemende massamobiliteit werd ook in onze regio driftig nagedacht over de aanleg van een spoor of tramlijn. Diverse plannen kwamen in de loop der jaren van de tekentafel en talloze bijeenkomsten en vergaderingen werden belegd. Zo ook in 1895 toen bij Heesels in Dussen een tweede vergadering werd georganiseerd voor het totstandbrengen van een stoomtramlijn. Helaas ontbreekt ons nu de tijd om deze plannen in detail te bekijken, maar geen enkel plan kwam daadwerkelijk tot uitwerking.

Slide 30 Janus Kamp met zijn diligence

Het verbeterde wegennet zorgde er wel voor dat de diligence zich tot een meer gebruikt vervoersmiddel ontwikkelde, totdat de omnibus begin twintigste eeuw op 's land wegen verscheen. Een totaal nieuwe vinding won echter snel aan populariteit, vooral toen die na een aantal jaren en dito spectaculaire technische verbeteringen bovendien betaalbaar werd voor de massa: het rijwiel!

De opkomst van het rijwiel

Slide 31 Rover rijwiel

Na een aantal voorlopers, zowel letterlijk als figuurlijk bedoeld, ontstond in 1865 een toestel dat op onze fiets leek en drie jaar later werd de eerste fiets met kettingaandrijving gebouwd. In 1885 bouwde John Kemp Starley (foto) de Rover Safety Bicycle, het rijwiel met het zogeheten diamant frame, twee even grote wielen en aandrijving van het achterwiel door middel van een ketting. Toen in 1888 John Dunlop patent aanvroeg op luchtgevulde banden, die de banden van massief rubber vervingen, was daarmee de ontwikkeling van het rijwiel vrijwel voltooid.

Slide 32 Advertentie Rover rijwiel

In Dussen, zo blijkt uit krantenberichten, kwam het gebruik van de fiets rond 1890 op gang. Bij IJzerhandel van Beurden werden Rover fietsen verkocht. Als exclusief agent voor dit merk in het Land van Heusden en Altena waren er voor potentiële klanten geïllustreerde prijscouranten beschikbaar. Ook kon er geoefend worden op proefrijwielen. Van Beurden ondervond echter danig concurrentie van Bossche en Tilburgse rijwielleveranciers die flink adverteerden in de Heusdense Courant.

De nieuwe uitvinding werd in de beginfase in de streek nog met de nodige argwaan bekeken. Zo werden in Werkendam "pedaleurs" beschimpt of de doorgang belemmerd. Maar het rijwiel was eenvoudigweg niet meer te stuiten. Er werden wedstrijden georganiseerd en toertochten, clubs ontstonden. Door de groei van het rijwielenpark zag de Regeering hier een leuke nieuwe bron van inkomsten. Vanaf 1891 was het dan ook gedaan met de tolvrijstelling voor

fietsers en moesten zij net als de ezelwagen en de hondenkar ook gaan betalen. De provincie pikte eveneens z'n graantje mee, door de invoering van de rijwielbelasting in 1894.

Middelen van bestaan

Gemeenteverslagen

Voor zo'n nieuw rijwiel was echter geld nodig. Wat deden de mensen zoal om inkomen te verwerven? Om daar 'n beter idee van te krijgen, hebben we de negentiende eeuwse gemeenteverslagen geraadpleegd die jaarlijks door de gemeente bij de provincie werden ingediend.

Zo werden in het gemeenteverslag van Dussen van 1851 onder het hoofdstuk Ambacht en Fabrieksnijverheid nog geen vlasbedrijven noch klompenmakers vernoemd. Er werd wel vlas verbouwd, met name in de Biesbosch, maar dat werd vooral opgekocht door Franse opkopers. Wellicht daardoor was de rosoliemolen aan de dijk ook maar weinig in gebruik.

De lokale scheepvaart, met 32 schippers in 1853, was wel van importantie, net als het vervoer over land. De diligence van Van Gend & Loos passeerde door de gemeente (over de Straatweg), en verder werden door 13 gepatenteerde voer- en karrenlieden min of meer geregelde diensten onderhouden op Gorinchem, 's-Hertogenbosch en de Langstraat.

In 1854 werden in totaal 306 patenten uitgegeven. Elke persoon die destijds als zelfstandige een ambacht of bedrijf uitoefende, diende over een patent te beschikken en daarover patentbelasting te betalen. Uit onderzoek is echter gebleken dat dit voor sommigen inwoners aanleiding vormde om te verzwijgen dat ze als zelfstandige actief waren. Het daarnaast vrij beschikbare arbeidersbestand werd in 1851 geraamd op 368, het aantal militairen op 25, er was 1 kolonist doch geen landverhuizers, dit alles op een bevolkingstotaal van 2201.

Slide 33 Herberg Wapen van Dussen op hoek van Hogendijk

De drank vloeide rijkelijk met in 1854: 6 biljarthouders, 8 kroeghouders, 4 logementhouders, 2 slijters en 27 tappers en ook nog 1 slaaptheehouder (kruidenthee met o.a. valerian). Een aantal thans in de vergetelheid geraakte lokaliteiten waren:

Herberg de Witte Leeuw met stalling van J. Raams aan de dijk op de hoek met de Kalversteeg.

De Boerendans van Van den Broek ter hoogte van de Kornse sluis, waar door notaris Verberne openbare houtverkopen gehouden werden.

Hartenaas aan de Korn van J. Vermeulen.

De Drie Pellikanen van Willem Dekker aan de Straatweg bij de brug over de Vierbansche Gantel.

De herberg van Antonius Rijken eveneens aan de Straatweg.

Het Wapen van Dussen van Kipping en later (1866) Adriaan van der Pluijm op de hoek van de Hoogedijk waar het R.K.Kerkkoor Sint Cecilia zijn teeravonden hield.

De Posthoorn van Adriaan Lensvelt en later van zijn zoon Jan op de hoek van de Nieuwesteeg, oorspronkelijk posthalteplaats, in de negentiende eeuw vooral ook een plek waar varkens verhandeld werden.

Het Wapen van Noord Brabant van Cornelis Janse van Dijk in Dussen Binnen op de hoek van de Ruttensteeg.

De herberg van Lammert de Rooij bij de hervormde kerk in het Binnen.

Het etablissement aan de Baan, bij de oversteek over de Dusse, van C. Huigen en later als de Halve Maan van Jenneke de Wit.

Het Bruin Paard van Van Nunen aan het Capelsche Veer en van wat later datum d'n Blikken Emmer van Van der Pluijm halverwege in het Rommegat.

Café Akkerman in de Diebracht die vooral klandizie genoot van de Overmaasche boeren als die zondags hun land of vee in de Ballekampen kwamen inspecteren.

Maar ook in de oliemolen, die inmiddels was overgaan in handen Leonardus de Bodt, werd behalve gemalen ook een herberg, winkel en een bakkerij gedreven.

De schutterij was bemand met 37 vrijwilligers en 30 reservisten en werd geleid door 1 korporaal. De openbare veiligheid werd gegarandeerd door veldwachter Cornelis Poel en door zogenaamde klapwakers en in de wintermaanden ook door nachtwakers.

Uit het verslag blijkt voorts: dat de gemeentelijke begroting slechts 3000 gulden bedroeg. De inkomsten bestonden voornamelijk uit opcenten op de Grond- en Personele rijksbelastingen - de OZB van die tijd - en accijnsen op geslagt, wijn en gedistilleerd. Overigens kon belastingbetaling ook omgezet worden in "belasting in natura" meestal in de vorm van hand- en spandiensten voor de gemeente. Het belastinggeld werd hoofdzakelijk besteed aan subsidie voor het Armbestuur, onderwijs en kosten van het plaatselijk bestuur. Er waren 80 bedeeden en 255 tijdelijk bedeeden. De school in in Dussen had in de winter 141 leerlingen, in Hank 92, 's zomers halveerde het leeringenaantal.

Het onderhoud van wegen, dijken en watermolens was destijds voor een deel nog in handen van particulieren en polderbesturen. Zo werd de haven en kaai aan de Sluis door het waterschap onderhouden en lieten Polderbesturen en gemeente samen in 1857 Rommegat en Diebracht bezanden, dit tot genoegdoening van de reizigers naar Capelle. De in 1845 gerenoveerde provinciale grindweg voldeed uitstekend; de gemeente voorzag in 'n jaarlijkse onderhoudsbijdrage. De begrinding van de zandweg door de Dussensche Polder, de Nieuwe Steeg, was echter gestaakt vanwege geldgebrek. De toestemming van de provincie voor de invoering van een hoofdelijke omslag had namelijk nogal wat voeten in aarde. De Dusse deed dienst als boezem en als vaarweg voor lichte scheepvaart maar vooral voor de aanvoer van vers drinkwater. Jaarlijks werden zowel weg- als waterwegen geschouwd, net als schoorstenen, dit laatste ter brand-preventie.

Landbouw

De economie van 19de eeuw was in hoge mate een landbouweconomie. Pas in de tweede helft van de eeuw begon de industrialisatie toe te nemen en vond

er een belangrijke verschuiving plaats van werkgelegenheid van de agrarische sector naar de industrie. Ook in Dussen, met bijvoorbeeld de baksteenfabriek, die in 1861 aan vijftien arbeiders werk verschafte. Met de oprichting van de papierfabriek in 1873, die vijf jaar later, in 1878, al meer dan 100 werknemers telde, en met de ingebruikname, in 1887, van een hooipers door Oerlemans en Zonen uit Vrijhoeve-Capelle.

Vanaf 1818 waren de graanprijzen gedaald, die daarvoor redelijk waren geweest. Ook de prijzen van paarden en runderen daalden. Bovendien stegen de belastingen omdat de regering geld nodig had vanwege de Belgische opstand.

Slide 34 Aardappeleters (1885) Vincent van Gogh

Pas na 1835 volgde enig herstel, maar in 1850 gingen de prijzen van agrarische producten fors omhoog. Het was het startsein voor een periode van hoogconjunctuur in de landbouw die ruim veertig jaar zou aanhouden en waarin ook de opmars van de aardappel als volksvoedsel nummer één gestalte kreeg en de verbouw van suikerbieten in zwang raakte. Het gaat te ver om te beweren dat de grote boeren slapende rijk werden, maar er werd flink geld verdiend, véél geld zelfs!

Het kennisniveau in de landbouwsector groeide. Door landbouwonderwijs maar ook door bijvoorbeeld de inzet van landbouwconsulenten door de, in 1881 in Almkerk in de herberg van de weduwe Dekker, opgerichte afdeling van de Noord-Brabandsche maatschappij van Landbouw. Het bestuur werd gevormd door de Altenase-elite: A van de Koppel (voorzitter), Barend Snoek (onder-voorzitter) A. B. van de Koppel Dzn en I. van Sittert (secretaris-penningmeester), allen te Almkerk, A. Verschoor te Sleeuwijk, Johan Stael te Dussen, A. van Tienhoven van den Bogaerd te Werkendam en H. J. van Eeten te Uitwijk “*die verklaarden die betrekking ter wille van de goede zaak te aanvaarden*”. Het genootschap schreef voorts prijsvragen uit, organiseerde lezingen en cursussen, maar ook de populaire en drukbezochte tentoonstellingswedstrijden voor paarden, veulens, springstieren en ander vee.

Die gunstige ontwikkeling in de landbouw werd onderbroken door een fikse landbouwcrisis die begon in 1880 maar in 1890 haar dieptepunt bereikte en die hard toesloeg bij de boeren maar ook bij de landarbeiders. Oorzaak: de massale import van goedkoop graan uit Amerika. Zo daalden de tarweprijzen van 11 gulden per hectoliter in de zeventiger jaren naar 4 gulden in 1895. Veel boerenbedrijven gingen ten gronde en landarbeiders dienden elders emplooi te zoeken. De toenemende werkeloosheid was een van de redenen voor de toenemende emigratie naar Amerika en Canada, waar de aanwas van goedkope landarbeiders ironisch genoeg leidde tot nog meer overproductie van graan.

Vlasserijen

Maar terug naar het midden van de eeuw. Ondanks dat rond 1851 de vlasbouw door slechte oogst en misgewassen op een laag pitje stond en het vlas dat nog wel verbouwd werd door Franse opkopers werd opgekocht, werd in het zelfde gemeenteverslag de verwerking van vlas nog steeds als de belangrijkste

werkverschaffer voor de arbeidende klasse in de gemeente omschreven. Het vlas daarvoor zal destijds vooral uit andere regio's gekomen zijn.

Binnen de economische geschiedenis van de vlasbewerking vallen drie periodes op. De eerste met vlasbewerking als huisnijverheid, als aanvulling in de winter op de reguliere werkzaamheden in de landbouw. De tweede periode begon rond 1780, toen de vlasbewerking op de vruchtbare kleigronden, waar de bewerking met de hand werd gedaan, een zelfstandige nijverheid werd. Vervolgens deed eind negentiende eeuw de mechanisatie haar intrede, wat grote invloed had op het bewerkingsproces, de productie en het aantal benodigde arbeidskrachten. De scheidslijn tussen de handmatige en machinale vlasbewerking ligt ongeveer rond 1880, toen de industrialisatie ook in Nederland begon door te dringen tot de landbouw.

Slide 35 Advertentie vlasverkoop op Jannezand

Het verbouwen van vlas had een extra impuls gekregen in de Franse Tijd. Door de blokkade van Nederland stakte de overzeese katoenaanvoer, waardoor linnen weer in trek was. Zo viel in 1809 een uitbundige vlasoogst samen met een schaarsteperiode waardoor uitzonderlijk hoge prijzen voor vlas gemaakt werden van wel 600 gulden per morgen (ca. 0,85 ha). Daar stond echter ook menig mager jaar tegenover als bijvoorbeeld een rupsenplaag of de aardvlo de vlasoogst vernielde. Toch bleef men op Jannezand in de Biesbosch nog tot na midden-19de eeuw vlas verbouwen, getuige de regelmatige verschijnende advertenties in landelijke dagbladen van openbare vlasverkopen door notaris Middelkoop.

Van zaad tot lint

Slide 36 Ploegen en zaaien

Vlas telen kan alleen op kleigrond en destijds - bij gebrek aan goede bemesting - in een zevenjarige cyclus. Begin april ging de boer het vlaszaad op de akker zaaien. Met de hand, later ook wel met de **zaaivool**, een ingenieus apparaat om de kleine -goudkleurige zaaadjes goed over het land te spreiden. Vroeger zei men dat het zaaien op de honderdste dag van het jaar moest gebeuren. Ongeveer honderd dagen na het zaaien is het vlas rijp.

Slide 37 Wieden, plukken, boten en drogen

Ondertussen moest het met de hand **gewied** worden. Een heel precies werkje, waarbij men op kousevoeten het land op ging want de tere plantjes waren heel kwetsbaar.

Slide 38 Vlas plukken in de ZHP te Hank

In tegenstelling tot graan wordt vlas - vanwege het vlaslint - niet gemaaid maar **geplukt**. Daarbij werd het hele gezin ingezet. Foto Hank: Tussen Laantje van Vught-Kerkstraat (thans Zalmstraat/Steurstraat) met onder meer rechts naast de man met de sikkels Corrie van Dalen en uiterst rechts Arjaan Ribbers (vader van Peter Ribbers).

Slide 39 Vlas te drogen op het land

Na droging op het land werd het geplukte vlas in bosjes gebonden; **boten** noemde men dat.

Slide 40 Repelen en breken van zaadbolletjes

In Dussen kwam het wel voor dat de verwerking van het geoogste vlas zich beperkte tot het zogenaamde repelen, waarbij het vlas van de zaadbolletjes werd ontdaan die dan vervolgens **gebroken** werden. Dat zaad werd gebruikt om er lijnzaadolie uit te persen.

Slide 41 Roten en braken

De volgende stap in het bewerkingsproces was: het roten – van de bast van de stengel, en het **braken** – het breken van de bast,

Slide 42 Zwingelen met de hand en hekelen

Daarna moest er gezwingeld worden – het met de zwingelspaan afslaan van de bastdelen totdat het vlaslint overblijft, en tenslotte **hekelen** – het reinigen of kammen van het vlaslint.

Deze afwerking werd dus ook wel door gespecialiseerde bedrijven gedaan die over geschikt rootwater beschikten. Veel gerepeld vlas ging daarom naar 's-Gravendeel of Rijsoord voor verdere afwerking. Toch waren er wel die zich na het repelen ook aan het roten waagden. Dat gebeurde in sloten of met warm water of stoom of men spreidde het vlas uit over het land voor het zogenaamde dauwrotten. In aanvang was het allemaal handwerk met eenvoudige gereedschappen.

Slide 43 Zwingelen met het zwingelrad

Door de uitvinding van de tonbraak en het zwingelrad ging het verwerken van het vlas wel wat sneller, maar werd 't tegelijkertijd ook gevaarlijker. Met name in zwingelkooi aan het zwingelrad was het oppassen geblazen om geen vingers kwijt te raken.

Slide 44 Gebruik van de zwingelspaan

Daarnaast was het werk vooral ook zwaar en stoffig. Bij het zwingelen komen de vezels vrij, het zogenaamde vlaslint, maar ook lokken of klodden (kort lint). Slecht vlas leverde alleen lokken op en geen vlaslint.

Vlasverwerking in Dussen

De vlasverwerking zal in Dussen in eerste instantie ook als nevenactiviteit begonnen zijn, in de winter als het werkaanbod bij de boer terugliep. Later begon men zich meer te specialiseren.

Het gemeenteverslag van Dussen van 1851 beschrijft dat de verbouw van vlas jaarlijks terugliep. Steeds minder werd het product geteeld. Slechte oogst en misgewassen waren de oorzaak waardoor bouwlieden (boeren) huiverig waren. In 1853 verbeterde dat omdat het vlas zowel bereid als onbereid naar

Frankrijk ging, zodat de *“handel weer levendig was geworden en met graagte tegen de gemiddelden prijs van f 1.75 per steen (vlasmaat) werd afgeleverd”*.

Toch bleef de handel wisselend. Het Nieuw Amsterdamsch Handels en Effectenblad meldde in november 1857 dat de handel in het veel verhandelde vlas in Dussen niet erg levendig was. Voor de goede kwaliteit vlas werd slechts f 1,70 per steen (’n vlasmaat) geboden. De verwachting was dat de prijs zou verbeteren. En dat klopte, want in maart 1858 werd een prijs betaald van f 2,- per steen. Bij een aantal openbare veilingen op Jannezand werd onder leiding van notaris Middelkoop zelfs 580 tot 400 gulden per bunder geboden. Het loonde dus weer.

In het gemeenteverslag van 1857 werd opgetekend dat de vlasserijen (dan 26 stuks met 89 werknemers) die het vlas verwerkten alleen in de winter actief waren. Vlasverwerkers verdienden 40-70 cent per dag. In 1860 hielden 30 bedrijfjes zich bezig met de vlasbereiding die aan 118 arbeiders werk verschaften.

Ook vlasserijen bleven echter niet van ramspoed en ander onheil verschoond. In 1827 brak ‘s-middags een hevige brand uit in de zwingelkooi van A. Verschoor aan den Uppelschen dijk. Niet alleen de zwingelkooi, maar ook de woning van Verschoor en de omringende huizen van J. van Wageningen, Lena van Wageningen, Jacob van den Heuvel en Bastiaan Biesheuvel, alsmede zes daarbij behorende schuren, waren vrijwel direct een prooi der vlammen. Behalve veel goederen en producten, kwamen ook acht stuks vee jammerlijk in de vlammen om.

Het NRC berichtte in december 1845 dat een hoogbejaarde vlasboer in Dussen zijn boederij tot de grond toe zag afbranden waarbij ook een grote partij onverzekerd vlas verloren ging. Voor de voortzetting van zijn bedrijf werd gevreesd als er geen hulp zou worden geboden.

Bij het vernietigende onweer van 1856 werd niet alleen korenmolen de Gunst van zijn kap en wieken beroofd, maar brandden ook twee schuren af waarin vlas lag opgeslagen.

In 1882 ging bij landbouwer A. Kuypers een grote partij gezwingelt vlas en lijnzaad door brand verloren en ook toen de boederij van Jan de Both in 1891 afbrandde ging een partij vlas en lijnzaad in vlammen op.

Eind negentiende eeuw werd de vlasbouw ook getroffen door allerlei andere tegenvallers. In 1887 was langdurige droogte de boosdoener, het jaar daarop stond het koude weer een voorspoedige groei in de weg, en toen men in 1889 wel van een goede oogst kon spreken werd de verwerking van op het land gespreid liggend vlas belemmerd door aanhoudende regen. In 1894 was de prijs van het vlas en zaad weer belabberd. En zo was er telkens wel wat.

Ook ongelukken bij de vlasoogst en verwerking ervan deden zich voor. In 1895 viel Colijn van een vlasschelf toen deze instortte en in 1926 brak Otto van Vark zijn pols toen hij van een wagen met vlas kukelde omdat het paard

struikelde. Of het zoontje van Van Wijngaarden raakte met z'n hand bekneld in een vasmachine zodat hij zich onder geneeskundige behandeling moest stellen.

Werkverschaffing

Om de tanende vlasnijverheid nieuw leven in blazen en omdat de prijs weer aantrok, werd in 1900 door de Bond voor Werkverschaffing, een particulier initiatief van een vijftal gegoede ingezetenen, 9 bunder vlas aangekocht ter verwerking. Het leverde zo'n 25 arbeiders een half jaar werk op tegen een alleszins redelijk weekgeld.

Groot was de ontzetting toen het vlas dat opgeslagen lag in de schuur van L. van Dijk door brand verloren ging. De schade bedroeg 3000 gulden die niet verzekerd was. Ook het vlas van landbouwer J. van de Pluijm dat in dezelfde schuur was geborgen ging verloren.

Toch liet men zich door deze tegenvaller niet uit het veld slaan want in de jaren daarna werd opnieuw vlas opgekocht en ook het aantal aangekochte hectaren liep op zodat meer mensen gedurende de winter werk vonden. Wel schakelde men over naar een gedeeltelijke bewerking. Daarnaast deed de mechanisatie z'n intrede. Bij W. Colijn werd in 1907 een zwingel-handmachine in gebruik genomen.

Firma Raams

De meest bekende vlasserij van Dussen is die van Zeger Raams aan de Korn, later voortgezet als de Firma Raams door zijn zoons Gert en Jan Raams, waarbij volgens ingewijden hun tamelijk bemiddelde en ongehuwde oom, Philip Raams, ook een belangrijke vinger in de pap had.

Slide 45 Philip Raams als bestuurder van de Boerenleenbank

Hier ziet u Philip Raams op de voorgrond rechts op de foto in zijn hoedanigheid als bestuurder van de Boerenleenbank. (Philip Raams, Marinus Verbunt, Ai van Dijk, Kobus Koops, Koos Leemans, Lee van Moergestel, notaris Affourtit, notarisklerk, kapelaan de Rooy, pastoor v.d.Hoven)

Het bedrijf was gevestigd op een perceel dat in 1820 eigendom was van de erven Kuijndert Raams. Of dat men zich toen ook al bezighield met de vlasbouw en –verwerking is niet bekend.

Gert Raams was de man van de vlasinkopen. De vlasverwerking geschiedde door familieleden maar ook door werknemers zoals in de twintigste eeuw door: Gerrit de Peuter, Dimmeke van Krimpen, Van Wijngaarden, Jan de Graaf e.a. Op hoogtijdagen had men zo'n 15 arbeiders in dienst. Het werk ging het hele jaar door. Wat men aan eigen teelt vlas tekort kwam werd aangekocht. Het roten van het vlas gebeurde aanvankelijk in sloten maar werd later vervangen door warm water roten.

Ook de Firma Raams bleef niet verschoond van bedrijfsongevallen. In oktober 1948 gleed werknemer B. de Rooij uit bij het opslaan van vlas boven in

de schuur, waarbij hij in een 12 meter diepe opening viel en daarin bekneld raakte. Pas na een half uur wist men hem in bijna bewusteloze toestand uit zijn benarde positie te bevrijden.

En in 1950 raakte A. Colijn Kzn met zijn hand in een machine bekneld waarbij dokter van Vuure eerste hulp diende te verlenen.

Slide 46 Vlas repelen bij de Firma Raams

Hier de oude vlasserij van de familie Raams aan de Korn. Men is er aan 't repelen. Op de foto v.l.n.r. Gert Raams, Maar Raams, P. Dekker, H. Raams, Truus Raams met hond, Ina Raams, M. Teuling.

Slide 47 De vlasboerderij aan de Korn van Raams

Dit is een foto van de boerderij met vlasschuur van Zeger Raams aan de Korn. In 1922 waren daar Jan van Dortmund, Teun en Truus Raams belast met het "boten" het op bosjes binden van het gerepte vlas. Op de achtergrond het huis van Maar Raams.

Slide 48 Huis van Maar Raams naast de vlasschuur van Zeger Raams

Hier datzelfde huis nog eens van dicht bij.

Slide 49 Op achtergrond rechts, boerderij van Philip Raams

Op de achtergrond van deze foto ziet u de boerderij van Philip Raams.

Slide 50 Boerderij Philip Raams

Hier diezelfde boerderij nog eens van dicht bij maar op een later tijdstip.

Slide 51 Vlasfabriek van Raams met schoorsteen

Deze foto toont de vlasfabriek van Raams ook op een wat later tijdstip. Toen werd de complete verwerking bij Raams uitgevoerd.

Slide 52 Vlasfabriek Raams vanuit ander perspectief

De schoorsteen duidt er op dat het vlas geroot werd door middel van warm water of stoom.

Slide 53 Vrachtauto van Bax volgeladen met vlaslokken

Op deze foto Willem van Hannes Heijmans met de Bedford van Zeger Bax op het Vrijheidsplein. De wagen was geladen met zakken lijnzaad en daar bovenop "lokken" een bijproduct van de vlasverwerking. De goederen waren bestemd voor Rijsoord om daar verder te worden verwerkt en afkomstig van vlasserij Raams aan de Korn.

Tot na de watersnood van 1953 bleef men bij Raams actief. Dat vlas kwam voornamelijk uit Zeeland, maar door de overstroming met zout water was het land langdurig ongeschikt om er vlas op te telen, waardoor de vlasanvoer stakte.

Onlangs (2010) zijn de laatste resten (schoorsteen) van de vlasfabriek aan de Korn geruimd.

Klompemakerijen

Slide 54 Klompemakers aan het werk

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd naast de vlasverwerking ook de klompemakersnijverheid een belangrijk werkverschaffer in Dussen.

Het klompemakersambacht ontwikkelde zich op 't platteland vanaf de 15e tot de 18e eeuw van een huisnijverheid tot een heuse industrie. Daarbij speelde met name Noord Brabant een vooraanstaande rol. Zo was in 1819 1/3de deel van alle klompemakerijen in Nederland in deze provincie gevestigd. In 1871 was dit aantal zelfs verdubbeld ten koste van de andere provincies. Dussen had hierbij een belangrijke inbreng. Eind negentiende eeuw was Dussen het klompemakerscentrum van West Brabant.

Begin negentiende eeuw, maar waarschijnlijk al eerder, oefenden inwoners van Dussen het klompemakersambacht uit. In eerste instantie gebeurde dat vooral in de vorm van huisnijverheid en veelal naast een ander beroep zoals: landarbeider, polderwerker, timmerman, metselaar, e.d.

Bij de eerste kadastrale opmetingen werd van twee inwoners in de gemeente Dussen opgetekend dat ze klompemaker waren: Leendert Andries van de Pluijm aan het Sluiske in Hank en Andries Schellen in de Dorpsstraat, halverwege tussen de Sluis en Krekeldraai ongeveer waar nu de slagerij van Kees Werther is. Ongetwijfeld waren er toen al meer klompemakers die het ambacht als bijvak uitoefenden.

De zelfvoorziening wat betreft kleding, huisraad en gereedschappen, behoorde naast de landbouw (voor de voeding) en veeverzorging tot de normale bezigheden van de kleine boer en zijn knecht. De artikelen welke niet voor eigen gerief nodig waren, konden worden verkocht en leverde extra inkomen op. Hiervoor kwamen ook in aanmerking de producten waarvoor de grondstof eenvoudig te verwerven was, waarna voldoende vraag bestond en waarvan de vervaardiging geen bijzondere technische eisen stelde; klompemaken behoorde daartoe.

In het gemeenteverslag van 1855 werden voor het eerst 7 klompemakers genoemd met 19 arbeiders. Vijf jaar later, in 1860, waren er 9 klompemakerijen met 13 werknemers (uit verslag), hoewel andere bronnen (literatuur) reppen van 54 arbeiders. De verslagen (1857) bevestigen dat de klompemakers alleen in de winter actief waren.

Dat veranderde toen na 1870 door structurele veranderingen in de landbouw ook de op kleine schaal beoefende landbouw werd betrokken. De werkzaamheden op de boerderij namen toe en lieten de boer weinig ruimte om nog nevenwerkzaamheden uit te oefenen. Een nevenambacht als klompemaken begon zich toen meer en meer te verzelfstandigen tot middenstands-

bedrijfsjes. Deze ontwikkeling werd nog bevorderd doordat ten gevolge van de groei van de bevolking de vraag naar dit soort ambachtelijke producten groeide. Dat vertaalde zich door de vestiging van zogenaamde klompenmakerswerkplaatsen; destijds klompenfabrieken genoemd.

Klompenmaker Merkx

Slide 55 Op de achtergrond klompenmakerswerkplaats van Merkx

In 1856 kwam de Oliemolen van Leendert de Bodt te koop die toen aangekocht zal zijn door Antonius Merkx uit Ammerzoden, die er een klompenfabriek in begon. Hij trouwde in 1864 met Petronella van der Pluijm uit Dussen. In 1891 waren er 13 man en 1 jongen werkzaam. In 1911 kwam hij te overlijden.

Slide 56 Eigendommen Merkx te koop aangeboden in Heusdense Krant

Zijn onroerend goed bezittingen in Dussen bestaande uit vijf woningen en percelen bouw- en weiland in de ZHPolder werden verkocht. Ook *“den deftigen en goed onderhouden inboedel”* kwam onder de hamer. Kennelijk had Toon Merkx *“best geboerd”* in Dussen! Boerderij de Oliemolen werd in 1915 voor afbraak te koop aangeboden (advertentie), waarna op die plek de nieuwe jongensschool met onderwijzerswoning zou verrijzen.

Slide 57 Klompenfabriek Merkx in Oud-Beyerland

Zijn oudste zoon Adrianus Martinus Merkx (1869-1934) stichtte in 1894 in Oud-Beyerland een eigen klompenfabriekje. Van de opbrengst van de erfenis van zijn vader, liet hij in 1912 in Oud-Beyerland deze compleet nieuwe klompenfabriek bouwen.

Klompenmaker Van Gennip

Slide 58 Klompenmakerij van Arnoldus van Gennip

Het klompenmakersgeslacht van Gennip uit Dussen stamt oorspronkelijk uit Strijp bij Eindhoven. Piet van Gennip's overgrootvader Gerard van Gennip verhuisde echter in 1839 naar Best en ik acht het niet onwaarschijnlijk dat hij daar reeds met het klompenmaken in aanraking is gekomen. Temeer daar zijn zoon Arnoldus in 1862 op jeugdige leeftijd naar Sint Oederode vertrok, destijds een nog veel bekender centrum van klompenmakersnijverheid dan Dussen toen was. Toch kwam Arnoldus in 1871 naar Dussen om er zich als zelfstandig klompenmaker te vestigen en waar hij 'n jaar later trouwde met Johanna van Boxel. De klompenmakerij werd gevestigd in een pand aan Korn waar nu de vioolbouwer woont. Na verloop van tijd kocht Arnoldus de schuin daar tegenover gelegen leerlooierij van Gerrit Verhoeven (ongehuwde broer van Willem A. Verhoeven, de gemeenteontvanger) zijnde de voormalige boerderij van de weduwe H. van Honsewijk. In deze boerderij werd de klompenfabriek gevestigd, terwijl in het kleinere pand de handwerkklompenmakerij werd voortgezet.

Slide 59 Handwerkklompenmakerij van Petrus van Gennip

Van Gennip had in 1891 16 man en 4 jongens in dienst. Na het overlijden van Arnoldus (in 1914) ging het bedrijf over op zijn zoons Janus – die met de klompenfabriek verder ging - en Petrus, die de handwerkklompenmakerij voortzette. Gaandeweg werd de mechanisering verder doorgevoerd.

Slide 60 Belgische vluchtelingen bij Van Gennip

Bij de gebroeders Van Gennip waren tijdens de Eerste Wereldoorlog ook Belgische vluchtelingen te werk gesteld.

In 1933 werd al het onroerend goed van Petrus van Gennip te koop aangeboden en zal hij zijn bedrijfsactiviteiten gestaakt hebben.

Slide 61 Klompenmakerslegende Piet van Gennip

De fabriek van Janus ging over op z'n zoon Piet die tot 2000 met drie knechten het vak trouw bleef.

Klompenmaker Van Nunen

Tegenover het hulppostkantoor aan de Dussendijk stond de werkplaats van Van Nunen. Jasper van Nunen, klompenmaker van professie, was (in 1786) te Oirschot geboren maar verhuisde naar Udenhout en later naar Dussen, waar hij in 1866 overleed. Hij trouwde (1818) met Elisabeth van Gestel, dochter van Jan Baptist van Gestel en van Maria (Adriana) Rijken (buren van notaris Middelkoop). Jasper van Nunen zal in Dussen begin negentiende eeuw begonnen zijn met klompenmaken. De zaak werd verder uitgebouwd door zijn zoon Willem van Nunen die er in 1891 10 man en 1 jongen aan 't werk had. Tegenslag was er toen het bedrijf in 1903 door brand getroffen werd. Na het overlijden van Willem werd de zaak door de erfgenamen Van Nunen-van der Pluijm verkocht.

Een neef van Willem van Nunen baatte bij het Capelsche Veer herberg 't Bruin Paard uit. Maar hij verkocht er ook klompen. Bij een brand in 1899 gingen bij Casper van Nunen aan het Capelsche Veer zo'n voor de verkoop gereed liggende partij klompen verloren. Casper Johannes van Nunen emigreerde in 1912 naar Amerika en het pand en aanverwanten kwamen te koop. De drankvergunning werd een half jaar later ingetrokken, al bleek dat achteraf maar tijdelijk.

Dussen, centrum klompenmakerij

Slide 62 Klompenmaker Adriaan Lensvelt

Naast de klompenfabrieken begon rond 1880 ook het aantal particuliere klompenmakers in Dussen gestaag toe te nemen.

Slide 63 Klompenmaker Gert Lensvelt aan de dijk

In 1882 werden er 43 zelfstandige klompenmakers-arbeiders geteld.

Slide 64 Nogmaals klompenmaker Gert Lensvelt

Die groei zou best eens te maken kunnen hebben met de gevolgen van de overstroming van 1880 (de ramp van Nieuwkuijk).

Slide 65 Klompenmakerij De Wit aan Molenkade

De nood was hoog hierdoor, de vlasindustrie was tot stilstand gekomen en ook onder ambachtslieden en boerenarbeiders was er groot gebrek aan werk (dus inkomen).

Slide 66 Nogmaals klompenmakerij De Wit

In 1891 was het aantal particuliere klompenmakers opgelopen tot 56 volw. + 6 jongens. In totaal dus 45 (in de werkplaatsen) + 62 (zelfstandigen) = 107 klompenmakers (incl. leerlingen) in Dussen. Het verslag van 1896 vermeldt dan ook *“dat de klompenmakerijen binnen de gemeente nagenoeg allen vooruitgaande zijn en gestadig werk tegen een matig loon kunnen bedingen”*.

Slide 67 Klompenmakerij de Rooij aan de Baan

De klompenmakers zaten verspreid door het ganse dorp.

Slide 68 Interieur klompenmakerij Cor Bouman

Ook aan de Baan, waar vanouds toch vooral sigaren gemaakt werden, waren de klompenmakers actief zoals: Drik de Rooij en zonen, Cornelis Roubos, Nardus Bouman en z'n broer Kees met z'n drie zonen, waaronder Cor.

De foto's tonen daarom slechts een beperkte selectie van het 19de en 20ste eeuwse klompenmakersgilde te Dussen. In het Binnen had je nog Koos van Oord, Toon van Boxel, Dirk Uijthoven en Adriaan van Vuuren, maar ook Marinus Leenhouts op de Engelenborg waar nu het voetbalveld ligt.

Voorts in d'n Hoek Wimke Donkersloot. Kelleke van der Stelt aan de Korn. Adriaan Colijn aan de Buitenka. En de gebroeders Van Steijn aan d'n Hogedijk.

Slide 69 Klompenmaker Jan Peters aan de Krekeldraai

Aan de Krekeldraai zat Jan Peters die tevens marktkoopman, postbode, winkelier en doodsbidder was. Schuin daar tegenover mijn overgrootvader Kees Lensvelt en wat meer naar de Sluis opaan later ook Simon Meijers. Drik van Nunen zat aan de Loswal. Frans en Piet Meijers, Gert van Hees en Jan van Bommel in het Rommegat. En dan ben ik er ongetwijfeld nog een paar vergeten.

Slide 70 Klompenmaker Rijkers aan het Sluiske in Hank

In tegenstelling tot Dussen, waren de klompenmakers in Hank dun gezaaid. Wel had je aan het Sluiske in Hank het familiebedrijf van Drik Rijkers.

Slide 71 De typische populierbeplanting langs de Dusse

Belangrijk voor de ontwikkeling van het klompenmakersambacht in Dussen was het zogenaamde voorpotingsrecht. Als klompenhout kwamen vooral de wilg en populier in aanmerking. De populier van de 18de eeuw was nog de

gewone zwarte populier. In 1770 werd echter een canadese soortgenoot bekend die de inlandse peppel als klompenmakershout volledig zou verdringen. De Kanadaboom schoot het best wortel op kleigrond met leembestanddelen, geplant in lange rijen, en bij voorkeur langs het water. Het voorpotingsrecht stamt uit de late middeleeuwen. Het was een zakelijk, eeuwigdurend recht om bomen of struiken te planten op de kanten van aan anderen toebehorende openbare wegen. Hierdoor hebben bijvoorbeeld de oevers langs de Dussen hun karakteristieke populierenbeplanting gekregen. Het verschaftte de klompenmakers namelijk kwalitatief goede en goedkope grondstof voor het maken van klompen.

Slide 72 Malle Jan voor het vervoer van boomstammen

Toch gebeurde het wel dat er hout geïmporteerd moest worden. Zoals in 1904 toen het aanbod klompenmakersbomen in de regio zo gering was, dat verschillende klompenmakers voor gezamenlijke rekening partijen Russisch hout naar Dussen lieten vervoeren. Het hout bleek van uitstekende kwaliteit en was bovendien nog voordeliger dan het schaarse hout uit de streek.

In 1910 verwerkten de klompenmakers uit Dussen gezamenlijk 1734 m³ populierenhout en 468 m³ wilgenhout, waarvan meer dan 165.000 klompen werden gemaakt. De gemiddelde verkoopprijs van een paar klompen bedroeg toendertijd 1,05 gulden. Daarmee stak Dussen uit boven de gemiddelde prijs van een paar klompen elders in Brabant, die door de bank genomen minder dan 1,00 gulden kostte.

Wellicht had dit te maken met de beloning van de klompenmakers, want in Dussen werden ook de hoogste daglonen verdiend met 1,00-1,16 gulden gemiddeld, tegen 0,70-0,90 gulden gemiddeld elders in Brabant. Overigens moeten we dit ook weer niet overdrijven, want het loon van de klompenmaker was vergelijkbaar met datgene dat verdiend werd door de azijnmaker, bierbrouwer, blikslager, gareelmaker of hoefsmid.

Een bijproduct van de klompenmakerij was de verkoop van restafval als brandstof. Toen in de Eerste Wereldoorlog, door een gebrek aan kolen, een schaarste aan brandstof ontstond, vaardigde de gemeenteraad van Dussen een beperkende maatregel uit. Tot nadere aankondiging mochten geen spaanders en ander afval van klompenmakerijen (met uitzondering van zaagmeel) meer buiten de gemeente Dussen verkocht en afgeleverd worden. Tevens werd de maximumprijs van de spaanders ongesorteerd op de bergplaats in of bij de klompenmakerij vastgesteld op 10 cent per zak.

Slide 73 klompenmakersgereedschap

Naast de klompenmakersnijverheid floreerde ook de toeleveranciers. In lokale smederijen werd klompenmakersgereedschap gemaakt. Kennelijk had dat speciale gereedschap ook buiten de regio een goede naam, want het werd zelfs per postorder aangeprezen en geleverd.

De familie Vingerhoets

Slide 74 Klompenmakers van Vingerhoets

Een andere bekende klompenmakersfamilie in Dussen was Vingerhoets. De Vingerhoetsen in Dussen stammen oorspronkelijk uit Tilburg. Cornelis Vingerhoets, geboren in Tilburg als zoon van Petrus Vingerhoets en Adriana Couwenberg, trouwde met Allegonda de Wilde uit Waspik. Het paar zocht in Waspik domicilie en kreeg in ieder geval twee zoons: Pieter en Peeter. Beiden trouwden met een Dussens meisje en kwamen zodoende in Dussen terecht.

Pieter Vingerhoets, koopman van beroep, trouwde met Anna Cornelia Vermeulen. Het gezin kenden ten minste vijf jongens, de klompenmakers: Pieter (geboren ca. 1856), Willem (geb. datum onbekend), Everadus (geboren ca. 1862) en Jacobus (geboren ca. 1864); Johannes (geboren 25-2-1859) werd Rijnschipper.

Hun oom Peeter Vingerhoets was bakker van beroep en getrouwd met Johanna Populiers. In het Gemeenteverslag van 1855 werd hij één van drie voornaamste bakkers van Dussen genoemd. Zij kregen vier kinderen, waarvan de oudste Arnoldus met Johanna van Es trouwde en de bakkerszaak annex winkel aan de Molenkade overnam. De zaken liepen kennelijk terug want in 1913 werden huis en boedel wegens faillissement geveild.

Slide 75 Joh.Vingerhoets (schipper) & G.v.d.Velden

Van de kinderen van Pieter pendelde Johannes de Rijnschipper (foto) tussen het Roergebied en Nederland heen en weer; soms ging hij ook naar België. Hij trouwde met zijn nicht de dienstmaagd Goverdina van der Velden, 'n dochter van touwslager annex sluiswachter Hendrikus van der Velden en Anna Maria Vermeulen. Ze kregen acht kinderen. Toen de jongste jongen bij het spelen over boord viel en verdronk stopte Johannes abrupt als schipper en ging in de mijnen in Duisburg-Homburg werken, wat uiteindelijk tot zijn vroege dood in 1905 leidde.

Slide 76 Links het huis van de kinderen Vingerhoets

De kinderen van Pieter Vingerhoets zijn in Dussen vooral bekend als klompenmakers maar ook als muzikmakers. Evert, Willem en Piet, woonden aan de dijk in de Krekeldraai in een woning aan de zuidzijde van de dijk met de klompenmakerij aan de overkant van de straat (thans stoep naar Zuideveldlaan). Ze waren ook erg muzikaal. Evert was onder meer dirigent (meer dan 35 jaar) van de locale fanfare Wilhelmina en van het R.K. Kerkkoor, maar ook van muziekgeschelchappen uit het naburige Meeuwen en Almkerk. Hij was tevens kerkorganist (in 1932 gouden jubileum) en bouwde samen met timmerman Van de Pluijm zelfs een zogenaamd serafine orgel met acht registers in de R.K.kerk. Ook stemde hij piano's en orgels en gaf piano- en zangles. Hij begeleidde op piano plaatsgenoot en humorist De Vries bij diens optredens in de streek. Daarnaast werd hij in 1938 gehuldigd vanwege zijn gouden jubileum als bestuurslid Afd.Dussen van de vereniging Processie Breda-Hoogstraten. In 1888 liep hij de processie van ruim 50 km te voet.

Zijn broer Willem was organist en dirigent van het kerkkoor te Hank en tevens plaatsvervanger te Dussen. Ook dirigeerde hij het muziekgezelschap te Nieuwendijk en was hij lid van de Burgerwacht.

Slide 77 Klompenmakerij Peter den Dekker

Wilt U meer weten over het klompenmakersambacht dan moet u maar eens 'n bezoek brengen aan de klompenmakerij van Peter den Dekker.

Ondernemers uit Dussen

Van Beurden, een ondernemingsgeslacht in Dussen

Slide 78 Hotel-IJzerhandel-Stalling van Beurden in de Dorpsstraat

Hotel en IJzerhandel

De rol welke dit dorpshuis Middelpunt thans voor het sociale leven van Dussen vervult, was in de negentiende eeuw weggelegd voor Hotel van Beurden. U moet zich voorstellen De Koppelpaarden was er nog niet. Aan de Sluis had je weliswaar de herberg met rechkamer De Zwaan van Martinus later Jacobus de Wit, met daar tegenover het koffiehuis de Gouden Leeuw van Willem Heessels, maar beiden waren relatief klein en de herberg van de Wit was bovendien al danig in verval (in 1830: *Woning in steen op eenen voordeligen stand in kom Gemeente, maar ongeriefelijk gebouwd en slecht onderhouden*).

Hotel van Beurden had duidelijk meer allure; de naam alleen al! Het stond op de plaats waar nu de fietsenzaak van Mario Verhoeven gevestigd is. Behalve dat men er voor zijn natje en droogje aan de toog terecht kon, vormde de sfeervolle gelagkamer of de achterliggende zaal ook het toneel voor optredens - soirées werden die genoemd - van Liedertafel Dussen's Mannenkoor onder leiding van dirigent A. van Honsewijk of de populaire klucht- en blijspelen van het gezelschap Polyhymnia; in de Griekse mythologie de muze van de religieuze hymne.

Er werden feestelijkheden georganiseerd ter gelegenheid van Koningsdag; de 19de eeuwse voorloper van Koninginnedag. Notaris Verberne en later Rietra hielden er openbare verkopeningen, verpachtingen en aanbestedingen. En elke donderdag (sinds 1866) werd er de zogenaamde "botermijn" gehouden en later ook een graanbeurs. Er was een agentschap gevestigd van de Maatschappij der Brandverzekering, en zoals eerder aangegeven, in de naastgelegen IJzerhandel werden toen al fietsen verkocht van het revolutionaire merk Rover, de Koning der Rijwielen, de eerste fiets met kettingaandrijving; er werden dus meer dan een eeuw geleden (vanaf 1890) al fietsen verkocht op deze plaats.

In dat licht bekeken was het niet zo vreemd dat Hotel van Beurden ook een halteplaats was voor regionale fietstochten van wielrijders en dat de Brabantsche Wielrijderskring er lezingen hield om hun sport te promoten. Tevens werden er lezingen georganiseerd over ontwikkelingen in de landbouw of vergaderingen van het onderwijzend personeel. De organisatie van de wederopbouw van de Sluis na de dorpsbrand van 1892 startte vanuit het

gespaard gebleven Hotel van Beurden. Het was dan ook wrang dat de nieuwbouw van Koffiehuis W. Garsten (Koppelpaarden) en Hotel de Zwaan door Willem Heessels, Hotel van Beurden dusdanig concurrentie opleverde dat het etablissement uiteindelijk zijn deuren moest sluiten en alleen nog als ijzerhandel verder ging. Mede-eigenaar Jord. van Beurden jr. werd in 1933 kassier van de Boerenleenbank, waarmee via de botermijn connecties waren gelegd.

Slide 79 Gemeentebode en afslager botermijn J.Meijers

Botermijn

Elke donderdag (vanaf 20 sep. 1866) werd er in Hotel van Beurden de zogenaamde "botermijn" (later uitgebreid met een graanbeurs) gehouden, waarbij wekelijks zo'n 250 kg roomboter en ook eieren werden aangevoerd, geadministreert door gemeente-secretaris L.Schneider die vermoedelijk ook als afslager fungeerde. Die laatste taak werd in 1905 overgenomen door gemeentebode Meijer, de omzet was toen 12.000 kg per jaar. De boterprijs wisselde nogal maar lag zo'n beetje tussen f 1,00 - f 1,75 per kilogram. Ook werden eieren verhandeld tegen een prijs van f 0,85 per 26 stuks.

Door de gemeente werd met de invoering van de botermijn een staan- en weggeld verordening uitgevaardigd.

De botermijn of -markt vervulde een regionale functie want zelfs boerinnen uit Capelle kwamen per hondenkar naar Dussen om hun boter en andere producten aan te bieden. Of de Almkerker bij wie, toen het op veilen aankwam, acht pond boter uit z'n korf verdwenen was, later ook nog is teruggekeerd, vermeldde het krantenbericht niet.

In 1905 kwamen er initiatieven op gang om een boterfabriek op te richten. Een landbouwconsulent uit Eindhoven hield een betoog over deze nieuwe wijze van zuivelbereiding, waar de lokale boeren flink van zouden kunnen profiteren. Na een paar verkennende bijeenkomsten bleek dat in Wijk A en B van Dussen een aantal boeren bereid was de melk van hun ± 150 koeien bij deze nieuwe melkfabriek aan te bieden. Er werd een commissie gevormd met de Almkerkse veearts 't Hooft als secretaris om de oprichting van een coöperatieve boterfabriek verder uit te werken.

Er werden diverse fabrieken bezocht en een rapport met concept oprichtingsstatuten en reglement opgesteld. In 1906 was het zover dat onder leiding van de Noord-Brabantsche Maatschappij tot bevordering van de Landbouw bij Hotel Heessels een oprichtingsvergadering gehouden werd voor een Stoom-Roomboterfabriek, waarbij ook statuten en 'n reglement voorlagen. De bijeenkomst ontaarde echter in grote onenigheid tussen de boeren uit Dussen - die de fabriek aan de Sluis in Dussen wensten - en die van Almkerk die een vestigingsplaats voorstonden halverwege Dussen en Almkerk. Het initiatief werd daardoor afgeblazen en de fabriek werd uiteindelijk enkele jaren later door Arie den Dekker (waarover later meer) in Nieuwendijk gerealiseerd.

Smederij, kolenhandel en gasfabriek

Behalve hotel en ijzerhandel exploiteerde de van Beurdens ook de tegenover gelegen stalling. August hield bovendien toezicht op de gemeentelijke brandspuit en was lid van de gemeenteraad. Oorspronkelijk werkte hij samen met zijn broer in de wagenmakerij annex smederij van hun vader Jordanus Sr. Voorbeeld van de vooruitstrevendheid van hun vader was dat smid Jord van Beurden in 1857 het logement en de smidse beiden voorzag van gasverlichting die helemaal door hem zelf was ontworpen en aangelegd. Zelfs het benodigde gas voor de verlichting werd gewonnen in z'n eigen kolenvergassingsfabriekje.

Na de dood van hun vader lieten de kinderen van Beurden naast de stalling een nieuwe grof-, hoef- en kachelsmederij optrekken (op perceel H293, in 1820 eigendom van weduwe Adriaan Strijp-Meijers wiens zoon met een Van Beurden getrouwd was), met Hieronymus als smid-bedrijfsvoerder. Een eeuw lang bleef de werkplaats in bezit van de familie.

Slide 80 Lossen van een schip met kolen

Maar de Van Beurdens hadden ook oog voor andere zaken. Zo zag men brood in de sterk stijgende vraag naar kolen, toen rond de eeuwwisseling de kolenwinning in Zuid-Limburg tot bloei kwam en terecht want hun kolenhandel aan de Sluis bleek uiterst lucratief. De smederij werd zodoende na het overlijden van Hieronymus in 1914 verhuurd aan knecht Hubertus van Gorp en na de dood van August, die zich vooral met de kolenhandel bemoeide, vanaf juni 1925 aan Adriaan Lensvelt uit Kaatsheuvel. Diens kleinzoon Kees Lensvelt nam in 1990 de inmiddels historische smederij over van Van Beurden, daarbij er voor wakend gebouw en interieur in oorspronkelijke staat te bewaren.

Van Beurden, ondernemers in Dussen

De Van Beurdens stammen oorspronkelijk uit Ammerzoden, maar omdat Jordanus van Beurden (1809-1890) uit Ammerzoden in 1840 met een Dussens meisje, Pietronella Toethuijs, trouwde vestigde hij zich in Dussen. Hij volgde daarin zijn oudere broer Nicolaas van Beurden (1800-1846) die al eerder, in 1829, met Catharina Dirks uit Dussen huwde en er zich ook vestigde. Volgens het kadaster van 1820 was deze Nicolaas wagenmaker van beroep en bezat hij nogal wat land in het Groot Zuideveld. Waar zijn wagenmakerij gevestigd was, is niet bekend, maar mogelijk was dit al tegenover het latere Hotel. In 1833 plaatste hij als meester-wagenmaker 'n advertentie in de Bredasche Courant voor een gekwalificeerde wagenmakersknecht van katholieke huize, de dienstplicht vervuld hebbende en in bezit van de vereiste papieren.

Of die knecht werd aangenomen weten we niet, wel dat z'n broer Jordanus emplooy vond in de wagenmakerij. Toen Nicolaas in 1846 overleed, heeft Jordanus het bedrijf in eerste instantie voortgezet (de oudste zoon van Nicolaas, Franciscus, was nog maar zestien), doch vermoedelijk in 1850 overgenomen en uitgebreid met een smederij.

Hij was best ondernemend en vernieuwend want in 1855 presenteerde Jordanus op het 10de Land-Huishoudkundig Congres in 's-Hertogenbosch zijn nieuwe twee-diepsploeg en won daarmee de 1ste prijs en een geldbedrag van twintig gulden. We melden al de aanleg van een gasverlichting in de smidse en

het logement in 1857. En enkele jaren later, in 1860, opende hij zelfs een appeldrogerij aan de Loswal op de plek van de latere tuinderij van Spiering, in 1866 gevolgd door het houden van de wekelijkse botermijn annex graanbeurs. Komt nog bij de bouw van de kolenloodsen aan de Sluis en Loswal, waarvan de preciese datum onbekend is, maar Van Beurden leverde in 1890 al kolen voor het raadhuis en de school in wijk B.

Jordanus en zijn vrouw Pietronella waren ook de eerste uitbaters van Hotel van Beurden. Mogelijk was het hotel op initiatief van of door Pietronella in de gemeenschap van goederen ingebracht, hoewel het in de Van Beurden familie wel meer voorkwam dat men een wagenmakerij combineerde met een herberg. Zij was van welgestelde komaf, woonde naast het kasteel, en haar vader (Heijmen Toethuijs) was tevens eigenaar van het pand aan de Putten waarin herberg de Posthoorn gevestigd was.

De bezittingen van Jordanus van Beurden in de Dorpsstraat waren overigens gerealiseerd op percelen (H294-H297 met panden) die in 1820 eigendom waren van Dirks c.s. waarvan ook zijn schoonzuster Catharina Dirks, de echtgenote van Nicolaas van Beurden, deel uitmaakte.

Toen Jordanus Sr. in 1890 kwam te overlijden werden hotel, stalling en ijzerwinkel eigendom van de Erven of Kinderen van Van Beurden. Een deel van het familiekapitaal werd geïnvesteerd in uitbreiding van de kolenhandel, die al door Jordanus was opgestart, en in de realisatie van de nieuwe smederij waar zijn zoon Hieronymus van Beurden (1843-1914) bewindvoerder was tot aan zijn overlijden in 1914.

Slide 81 August L. van Beurden

Diens broer Augustinus Leonardus van Beurden (1851-1925) trouwde pas op latere leeftijd, in 1902, met Maria Verschure uit Waspik. Aardje naar zijn vaartje was August eveneens een ondernemend man. Hij bracht de kolenhandel tot grote bloei, hoewel het hotel behoorlijk concurrentie te duchten kreeg van nieuwe etablissementen aan de Sluis. August werd in 1901 in de gemeenteraad gekozen en hij ontpopte zich daar als een eigenzinnig man met een duidelijke mening. Soms werd daarbij het gemeenschappelijk belang verward met eigen belang. Zoals in 1907 toen de provincie de Sluis wilde opwaarderen met een gedeeltelijke demping van de Dussensche Gantel en waarbij Van Beurden behoorlijk dwars lag *“omdat hij een stukje extra bedrijfsruimte aan collega-kasteleins misgunde”* aldus een verongelijkte gemeentesecretaris Schneider in zijn verslag. Zelfs de CdK was het gedrag van van Beurden opgevallen bij zijn bezoek aan Dussen blijkens het visitatieverslag. Toch zette August van Beurden zich wel in voor de gemeenschap, want ook in kerk- en armbestuur was hij actief en hij was lid van het kerkkoor en de H.Familie.

August overleed in 1924 maar zijn zoon Jordanus Jr. was voorbestemd in zijn voetsporen te treden, alhoewel hij zich niet bepaald aangetrokken voelde tot het vak van smid.

Slide 82 Jordanus van Beurden Jr., lid Vincentiusvereniging

De smederij werd verhuurd en stalling en hotel gesloten. Jordanus Jr. breidde zijn activiteiten uit als kassier van de Boerenleenbank, voorzitter van het polderbestuur Zuideveld, lid van de Vincentiusvereniging en bestuurslid Fanfare Wilhelmina. Groot was dan ook de onsteltenis toen Jordanus bij de ontploffing van het Raadhuis in mei 1945 het leven liet. Maar het was tekenend voor de ondernemingsgeest van de Van Beurdens dat in maart 1950 op de plaats van het hotel en ijzerwinkel in een gloednieuw pand (gebouwd door Piet van Mierlo voor f 23.900,-) IJzerhandel Van Beurden geopend werd, die door Jord's zusters Pietje en Dientje tot in lengte van jaren gedreven werd. Na het overlijden van Pietje van Beurden in 1962 werd door haar zuster Dientje de zaak in 1963 verkocht aan Anton Verhoeven die er naast ijzerwaren ook weer fietsen ging verkopen.

Slotaccoord

Slide 83 Graven van Bergsche Maas

De 19de eeuw liep langzaam aan ten einde. Toch stonden Dussen in het laatste decenium nog een paar flinke slotaccoorden te wachten. Allereerst was daar het graven van de Bergsche Maas, wat flink ingreep in het dagelijkse leven van de Dussenaren en ook nadien behoorlijke gevolgen zou blijken te hebben.

Slide 84 Militairen op trappen raadhuis

In 1892 volgde een waar rampjaar met de grote dorpsbrand aan de Sluis en de uitbraak van besmettelijke dierziektes zoals hondsdolheid en mond- en klauwzeer. Als gevolg van dat laatste werd een detachement militairen van het Zesde Regiment in Dussen gestationeerd om er de orde en de uitgevaardigde voorschriften zoals het ruimen en verbranden van vee te handhaven maar wat tot heftige spanningen met de lokale bevolking leidde.

Maar er dienden zich ook kansen aan. Althans voor diegenen die er oog voor hadden en ze grijpen wilden. Zowel over het een als het ander kunnen we u bij een volgende gelegenheid wellicht wat meer vertellen.

Slide 85 Slotslide

© Ton Lensvelt, Molenplantsoen 40, 4271 AH Dussen tonlensvelt@wanadoo.nl

Afbeeldingen

Slide 1 Welkom.....	3
Slide 2 Inhoud.....	3
Slide 3 Het Lege Land.....	3
Slide 4 Het Zuideveld kadasterkaart	4
Slide 5 Hoeve Geerland in Hoek van J.G. van Dijk (afgebrand in 1932)	5
Slide 6 Schamele behuizing in Dussen	5
Slide 7 Grafiek huizenklassen in Kanton Heusden.....	5
Slide 8 Marcherende soldaten	7
Slide 9 Boek Een Nieuwe Wereld	7
Slide 10 De Arend (1839), Schilderij Andreas Schelfhout spoorlijn Haarlem-Leiden.....	7
Slide 11 Stoomwals bij onderhoud provinciale weg.....	8
Slide 12 Hulppostkantoor te Dussen	8
Slide 13 Papierfabriek aan het Keizersveer	8
Slide 14 Stoombaggermachine bij het graven Bergse Maas.....	8
Slide 15 Kolenschuur van Kobus Poel aan de Loswal.....	9
Slide 16 Crystal Palace, Londen 1851.....	9
Slide 17 Detail Kadasterkaart Achterstraat Binnen	10
Slide 18 Boerderij P.J. Stael	10
Slide 19 Details Kadasterkaart van de Putten	10
Slide 20 Detail kadasterkaart van de Sluis.....	10
Slide 21 Christophorus Buys Ballot uit Brakel.....	11
Slide 22 Overstroming in Woudrichem van 1809	12
Slide 23 Kadasterkaart situatie Capelsche Veer	12
Slide 24 Goed nieuws in Dussen en Hank.....	14
Slide 25 Fanfare Wilhelmina.....	14
Slide 26 Johannes Hoeve (van Dinteren)	15
Slide 27 Hoeve Van Honsewijk aan stoep Oude Straat	15
Slide 28 Portret burgermeester J.H. Sprangers en echtgenote Anna Maria Goossens	17
Slide 29 Huis en schuur van Joannes J. Sprangers.....	18
Slide 30 Janus Kamp met zijn diligence	21
Slide 31 Rover rijwiel	21
Slide 32 Advertentie Rover rijwiel.....	21
Slide 33 Herberg Wapen van Dussen op hoek van Hogendijk	22
Slide 34 Aardappeleters (1885) Vincent van Gogh.....	24
Slide 35 Advertentie vlasverkoop op Jannezand	25
Slide 36 Ploegen en zaaien	25
Slide 37 Wieden, plukken, boten en drogen	25
Slide 38 Vlas plukken in de ZHP te Hank	25
Slide 39 Vlas te drogen op het land	25
Slide 40 Repelen en breken van zaadbolletjes	26
Slide 41 Roten en braken.....	26
Slide 42 Zwingelen met de hand en hekelen.....	26
Slide 43 Zwingelen met het zwingelrad.....	26
Slide 44 Gebruik van de zwingelspaan	26
Slide 45 Philip Raams als bestuurder van de Boerenleenbank	28
Slide 46 Vlas repelen bij de Firma Raams	29
Slide 47 De vlasboerderij aan de Korn van Raams	29
Slide 48 Huis van Maar Raams naast de vlasschuur van Zeger Raams.....	29
Slide 49 Op achtergrond rechts, boerderij van Philip Raams	29
Slide 50 Boerderij Philip Raams	29
Slide 51 Vlasfabriek van Raams met schoorsteen.....	29
Slide 52 Vlasfabriek Raams vanuit ander perspectief.....	29
Slide 53 Vrachtauto van Bax volgeladen met vlaslokken.....	29
Slide 54 Klompenmakers aan het werk.....	30
Slide 55 Op de achtergrond klompenmakerswerkplaats van Merckx.....	31

Slide 56 Eigendommen Merkx te koop aangeboden in Heusdense Krant.....	31
Slide 57 Klompenfabriek Merkx in Oud-Beyerland	31
Slide 58 Klompenmakerij van Arnoldus van Gennip	31
Slide 59 Handwerkklompenmakerij van Petrus van Gennip.....	31
Slide 60 Belgische vluchtelingen bij Van Gennip	32
Slide 61 Klompenmakerslegende Piet van Gennip	32
Slide 62 Klompenmaker Adriaan Lensvelt	32
Slide 63 Klompenmaker Gert Lensvelt aan de dijk	32
Slide 64 Nogmaals klompenmaker Gert Lensvelt	32
Slide 65 Klompenmakerij De Wit aan Molenkade	33
Slide 66 Nogmaals klompenmakerij De Wit.....	33
Slide 67 Klompenmakerij de Rooij aan de Baan.....	33
Slide 68 Interieur klompenmakerij Cor Bouman.....	33
Slide 69 Klompenmaker Jan Peters aan de Krekeldraai.....	33
Slide 70 Klompenmaker Rijkers aan het Sluiske in Hank	33
Slide 71 De typische populierbeplanting langs de Dusse	33
Slide 72 Malle Jan voor het vervoer van boomstammen	34
Slide 73 klompenmakersgereedschap	34
Slide 74 Klompenmakers van Vingerhoets	34
Slide 75 Joh.Vingerhoets (schipper) & G.v.d.Velden	35
Slide 76 Links het huis van de kinderen Vingerhoets	35
Slide 77 Klompenmakerij Peter den Dekker	36
Slide 78 Hotel-IJzerhandel-Stalling van Beurden in de Dorpsstraat.....	36
Slide 79 Gemeentebode en afslager botermijn J.Meijers.....	37
Slide 80 Lossen van een schip met kolen.....	38
Slide 81 Agust L. van Beurden	39
Slide 82 Jordanus van Beurden Jr., lid Vincentiusvereniging	40
Slide 83 Graven van Bergsche Maas.....	40
Slide 84 Militairen op trappen raadhuis	40
Slide 85 Slotslide.....	40